

RAMAZAN ve ORUÇ

Editörler

Berat Açıl - Fahrettin Altun
Serhat Aslaner - Mustafa Demiray
Halis Kaya

Ramazan ve Oruç

Proje

Ümraniye Belediye Başkanlığı adına

Hasan CAN

Ümraniye Belediye Başkanı

Editörler

Berat Açıl - Fahrettin Altun - Serhat Aslaner

Mustafa Demiray - Halis Kaya

Proje Yönetimi

Mesut Özdemir

Başkan Yardımcısı

Tuba Kızıltan

Kültür Müdürü

Tashih İlhan Süzgün

İç tasarım Ender Boztürk

Kapak görseli: Hamid Aytaç

“Ramazan ayı, ki içinde Kur’ân nüzul etmiştir.” el-Bakara 2/185.

(1378/1959. Hilmi Şenalp Koleksiyonu)

Kapak tasarımı Emin Albayrak

Atatürk Mah. Fatih Sultan Mehmet Cad. No: 63 Ümraniye/İstanbul

Tel: 0216 443 56 00 / 184 Faks: 0216 335 32 76

www.umraniye.bel.tr

copyright©2015 Ümraniye Belediyesi

Kitabın tüm yayın hakları Ümraniye Belediyesi'ne aittir.

Yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde

kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Haziran 2015, İstanbul

Baskı: Belikan Basım 0212 613 79 55

Ramazanı Divan Şiiri Metinlerinde Okumak

Hakan Yekbaş*

Giriş

Tarihin bilinmeyen dönemlerinden günümüze kadar geçen zaman içinde din, bütün toplumların yaşamında ve kültüründe belirleyici bir rol oynamıştır. Hemen her toplumda geçerli olan bu hususiyet, söz konusu Müslüman Türk toplumu olunca kendisini daha belirgin ve etkili bir şekilde hissettirmektedir. Bu bağlamda geleneksel Osmanlı toplumunun sosyal, kültürel ve edebî yaşamına kaynaklık eden en önemli öge hiç şüphesiz İslam'dır. İslam dini, bilhassa Türk kültür ve edebiyat hayatını derinden etkilemiş, özellikle edebî ürünlerin muhtevasında doğrudan belirleyici olmuştur.

Bu bakımdan ramazan ayı, muhtevasında taşıdığı büyük maddi ve manevi zenginliği, inanç dünyamızdaki önemi, kültür ve gelenek anlamında uygulamaları ile zengin bir birikim ortaya çıkarmıştır. Osmanlı ülkesi geneli ve başkentinde ramazan; ortaya çıkan farklı tezahürleri dolayısıyla yalnızca oruç, teravih, Kur'an, sosyal yardımlaşma ve benzerlerinden ibaret bir ibadet ayı olarak görülmemiştir. Bu sayılan özellikler ramazanın bütün Müslüman toplumlarında rastlanan dinî boyutunu ifade etmektedir. Hâlbuki bu kutsal ay, aynı zamanda Müslüman topluluklarının her birinde buldukları iklime, coğrafi şartlara ve dünya görüşlerine göre ayrı ayrı örflerin doğmasına yol açmıştır (Dursunoğlu, 2003, s. 20). Eski

.....

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sivas.

kültürümüzde ramazan, dinî bir vecibenin yerine getirildiği önemli bir ay olduğu kadar, kültür ve folklor hayatımıza getirdiği zenginliklerle de mühim bir yere sahiptir (Bilkan, 2006, s. 11). Bu bağlamda ramazan ayı, Osmanlılarda sadece dinî boyutuyla değil, kültürel boyutuyla da yaşanmış bir ay olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki kültürümüzde, ramazanla ilgili olarak birçok deyim, atasözü, fıkra ve hatıra türünde zengin bir literatürün oluştuğunu söyleyebiliriz.¹

Türk milleti, ramazanı kendine özgü bir hayat tarzı hâline getirmiş ve bu aya mahsus geleneksel bazı uygulamalarda bulunmuştur. Kendi dünya görüşünü ve estetik anlayışını da katarak ramazan ayına ayrı bir güzellik kazandıran Türkler, Süheyl Ünver'in (1960) ifadesiyle; "Ramazan ayında mahya, temizlik, ahlak tasfiyesi, günah ve zararlı şeylerden çekinme, yerinde eğlenebilme, dinlenebilme, cömertlik ve herkesi düşünmek terbiyesini bir araya getirerek bir 'Ramazan Medeniyeti' meydana getirmiş" (s. 21) bir millettir. Bu sayede ramazanı sadece bir ibadet iklimi olarak görmemişler, aynı zamanda bu aya mahsus inanç ve ibadetlerin sosyal hayatı beslediği, böylece kendine mahsus bir edebî alan inşa ettiği kültürel bir boyut kazandırmışlardır.

Din ile hayat arasındaki bu sıkı bağın yansımalarını sanat dalları içerisinde özellikle edebiyatta daha açık bir şekilde görmek mümkündür. Edebiyat, hayatı kuşatan bir sanat dalı olması hasebiyle daha geniş imkânlarla sahiptir. Bu bakımdan edebî eserlerde; din ve dinin toplum hayatındaki tezahürleri, hemen her türlü ibadet, dine ait uygulamalar ve bunlara ait duyuş ve düşünceler yoğun bir şekilde işlenmiştir.

Ramazani, bu özellikleri haiz bir ay olarak dinî ve kültürel boyutları ile edebiyatımızı derinden etkilemiştir. Edebiyat ki hayata ve insana tutulan bir aynadır. Bu aynadan ramazan ayı, dinî ve kültürel boyutu ve bütün uygulamalarıyla edebiyatımızın her alanında şair ve yazarların elinden günümüze kadar âdeta bir "Ramazan Edebiyatı" kimliğiyle yansıtılmıştır. Ramazan veya oruç, dinî bir mevzu olarak işlendiği kadar sosyal ve edebî bir mevzu olarak da yüzyıllar boyunca edebî eserlerimizde işlenmiştir (Çelebioğlu, 1998b, s. 691). Edebiyatımızda bu kutsal ayın her

1 Bu konularla ilgili (Bkz: Ahmet Rasim, *Ramazani Sohbetleri*, İstanbul: Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, 1967; *Ramazani Kitabı*, (Haz.) Özlem Olgun, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001; *Tarihte Ramazan*, (Ed.) Ertuğrul Tarık Kara, İzmir: Hazine Yayınları, 2006; İbrahim Refik, *Ramazani Medeniyeti*, İstanbul: Albatros Yayınları, 2000; Taha Uğur Türkmen, *Edebiyatçılarımızın Kaleminden Ramazan*, İstanbul: Brifing Yayınları, 2008).

türlü birikiminin çerçevesinde atasözleri ve deyimler üretilmiş, hatıra türü büyük bir zenginlik kazanmış, ramazaniyeler, ramazan mânileri, ilahiler sayesinde bu aya mahsus edebî bir nüfuz sahası oluşmuştur.

Bilindiği gibi *ramazan* kelimesi, Arapça “r-m-z” kökünden masdar olup “çok sıcak olmak, çok ısıtmak, yakmak” anlamlarına gelir. Özel anlamı ile Esmâ-i Hüsnâ’dan olduğu ve günahları yok edici manasına geldiği de bilinmektedir. Genel anlamı ile *ramazan*, kamerî ayların dokuzuncusunun adıdır. Allah’ın adı ile karıştırılmaması için de yaygın olarak şehir-i ramazan biçiminde kullanılmıştır (Parmaksızoğlu, 1978, s. 216; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c. 7, s. 275; Ateş, 2001, s. 611).

Ramazan, en başta “*ramazaniye*” adı verilen özel bir nazım türünün doğmasına vesile olmuştur. Özellikle divan edebiyatında ramazan denilince akla ilk gelen eserler ramazaniyelerdir. Bu tür eserlerde; oruç, mahyalar, hilali gözetleme, ramazan sofuları, iftar, imsak ve sahur vakti yapılanlar gibi birçok mevzu işlenmiştir. Âmil Çelebioğlu (1998b), bu tür eserleri işledikleri konulara göre üçe ayırmaktadır:

1. Dinî,
2. Tasavvufî,
3. Edebî.

Çelebioğlu, bazen bir eserin tamamen belli bir gruba girmeyebileceğini hem dinî hem tasavvufî hem de edebî özellikler taşıyabileceğini de ifade etmektedir (s. 691). Bu çerçevede ramazanı anlatan mesnevîleri, ramazannâmeleri, kaside ve gazelleri, tasavvuf şiirindeki ilahileri, halk şiirimizde mânileri de ramazaniye türü içinde değerlendirmek gerekmektedir. Tabii bunlara çağdaş şiirimizde ramazanı konu alan şiirleri de eklemek mümkündür. Ayrıca pek çok divan ve mesnevîde dinle alakalı diğer konuların yanı sıra ramazanla ilgili beyitlere de sıkça rastlanmaktadır.

Klasik şiirimizde ramazanı konu alan eserlerin bir kısmı dinî ve didaktik tarzda yazılmıştır. Bunların başında Süleyman Nahifi’nin “Fazilet-i Savm” (*Zuhrü’l-Âhire*) adlı 253 beyitlik mesnevîsi akla gelmektedir. Mesnevîde orucun özellikleri, faydaları, farz ve sünnetleri, niyet edilmesi, fitır sadakası vb. konular ele alınmıştır (Çelebioğlu, 1998c, ss. 319-334).

Sultan II. Murat devri şairlerinden Balıkesirli Devletioğlu Yusuf’un *Kitâbü’l-Beyân* isimli eserinin dördüncü babında yer alan yaklaşık 200 beyitlik bölüm de ramazan ve oruçla ilgili yazılmış bir diğer önemli mesnevîdir.

Yine XV. asırda yaşamış Hatiboğlu Mehmed'in *Bahrü'l-Hakâyık* adlı mesnevîsinin ikinci bölümü ramazan ve oruçla ilgilidir. İbrahim Tennûrî'nin *Gülzâr-ı Manevî* adlı mesnevîsinde "Beyân-ı Savm-ı Manevî" başlıklı bölüm ile Nâbî'nin oğlu Ebu'l-Hayr Mehmed için yazdığı *Hayriyye* mesnevîsindeki "Der Beyân-ı Şeref-i Farz-ı Sıyâm" adlı bölüm, ramazanı konu alan mesnevîlerdir. Ancak yukarıda daha önce ifade ettiğimiz gibi bu eserler, edebî olmaktan çok dinî ve didaktik yönü ağır basan manzumelerdir.

Tasavvuf edebiyatında da aynı şekilde ramazanla ilgili pek çok eser ortaya konmuştur. Çünkü ramazan ve oruç, mutasavvıf şairler için daha özel bir durum arz etmektedir. Zira bu ayın en önemli özelliklerinden biri de nefis terbiyesidir. Oruç, bu vesileyle önemli bir ibadet olarak görülür. Mutasavvıflar için oruç, avamda olduğu gibi sadece yemek içmekten kesilmenin ötesinde bütün arzu ve heveslerden geçerek Hakk'a daha yakın olmanın bir vesilesidir (Özçelik, 2007, ss. 65-66).

Bu bakımdan ramazan, sufiler için çok önemli bir zaman dilimidir. Camiler gibi dergâhlar da bu ayda manevi bir coşkunluğun yaşandığı mekânlar olarak ramazanla ilgili şiirlerin söylenmesine sebep olmuştur. "Ramazan ilahileri" olarak adlandırabileceğimiz bu tür şiirlerin edebiyatımızda birçok örneği bulunmaktadır. Tasavvufi şiirin genel özelliklerine uygun olarak hece veya aruzla yazılan bu şiirlerin önemli bir kısmı da bestelenmiştir.

Ramazan ilahilerini üslup ve muhteva yönünden iki gruba ayırmak mümkündür. Birincisi ramazanın gelişi ve karşılanması, ikincisi ise ramazanın gidişiyle alakalı olanlardır. Birinci gruptaki şiirlerde "Merhaba" veya "Hoş geldin ey Ramazan ayı" gibi daha çok sevinç ve ümit ifadeleri yer almaktadır (Çelebioğlu, 1998a, s. 699). Örneğin Şeyh Üftâde'nin şiiri, ramazan sevincini dile getiren meşhur manzumelerden biridir:

*Âşıklara eydin salâ
Oruç ayı geldi yine
Rahmet denizi cûş edip
Âlemlere doldu yine*

*Kurân'da Allah öğdüğü
Cümle nebîler sevdiği
Ümmete Allah verdiği
Oruç ayı geldi yine* (Kılıç ve Macit, 1995, s. 127)

Bursalı İsmail Hakkı'nın merhaba ilahisi ise şöyle başlar:

*Sâye saldı ehl-i imân üstüne
Hamdülillah geldi mâh-ı ramazan
Doğdu ol nur ehl-i irfan üstüne
Hamdülillah geldi mâh-ı ramazan*

*Bağlayıp şeytânı bende vurdular
Cümleten ağyâr-ı Hakk'ı sürdüler
Ehl-i Hakk ol ayda Hakk'ı gördüler
Hamdülillah geldi mâh-ı ramazan* (Çelebioğlu, 1998b, s. 693)

XIX. asırda Edirne Müftülüğü görevinde bulunmuş Mehmed Fevzî Efendi'nin (t.y.) “Ramazân-ı Şerîf’de Terâvîhden Selâm Virildikde İhlâs-ı Şerîfe Makâmında Ramazânın Yirmisine kadar Okunacak İlâhidir” başlıklı manzumesi de merhaba tarzında yazılmış meşhur ilahilerdendir:

*Teşrîfinle ‘âleme geldi sürûr
Merhabâ sad merhabâ ey şehri-nûr
Nûr u feyzin eyledi şerh-i sudûr
Merhabâ sad merhabâ ey şehri-nûr*

*Hamdü-lillâh sende farz oldu sıyâm
Öyle fermân eylemiş Rabbü’l-enâm
Yümn ü feyzin münteşirdir subh u şâm
Merhabâ sad merhabâ ey şehri-nûr* (s. 7)

İkinci grup şiirler ise ramazandan ayrılmanın verdiği üzüntüyü ifade eden uğurlama niteliğindeki ilahilerdir. Bu tür şiirlerde genellikle “elveda”, “ah ayrılık” gibi teessür belirten ibareler kullanılmaktadır. Ramazanın on beşinden sonra okunan elveda nevinden ilahilere Aziz Mahmud Hüdayi ve Niyâzî Mısırî'nin şiirleri örnek olarak verilebilir:

*Erişti hicranın demi
Ey mâh-ı gufrân elveda
Ağlatmasın mı âdemi
Ey mâh-ı gufran elveda*

*Elden çıkardık mâhımız
Eflâke çıksın âhımız
Rahmeylesin Allah'ımız
Ey mâh-ı gufran elveda* (Çelebioğlu, 1998a, s. 700)

Aziz Mahmut Hüdâyî

[...]
*Yine firkat nârına yandı cihân
Hasretâ gitti mübârek ramazân
Nûruyla bulmuştu âlem yeni cân
Firkatâ gitti mübârek ramazân
İndi Kur'ân sende ey nûru güzel
Leyle-i Kadrinde ey kadri güzel
Gitti ey tehlil ü tekbîri güzel
Elvedâ gitti mübârek ramazân*

Niyâzî Mısırî

Yukarıda bir merhaba ilahisine yer verdiğimiz Mehmed Fevzî Efendi'nin (t.y.) ramazanın yirmisinden sonra okunmasını tembihlediği elveda ilahisi de mevcuttur:

*Vakt-i 'avdet geldi mi ey pür-şu'â'
El-vedâ' ey şehri-rahmet el-vedâ'
İşte geldin işte gitdin bî-nizâ'
El-vedâ' ey şehri-rahmet el-vedâ'*

*On bir ay lâzım ki kâma irelüm
Şevk ile verd-i visâli direlüm
Ya'nî tekrâr cemâlin görelim
El-vedâ' ey şehri-rahmet el-vedâ' (s.7)*

Halk edebiyatımız da ramazana ilgisiz kalmamıştır. Özellikle bütün ramazan boyunca her sahurda okunan mâniler; ramazanın gelişinden duyulan sevinç, ramazana özgü yiyecek ve içecekler, sahur, iftar, davulcu, Kadir Gecesi ve ramazanın bitişinden duyulan üzüntüyü sıkça dile getiren halk edebiyatının en zengin malzemelerinden birini oluşturmaktadır.

Âmil Çelebioğlu (t.y.), XVIII. asırda telif edilen bir ramazannâmeden hareketle ramazan mânileri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Ramazannâmede dinî, tarihî, coğrafi, içtimai vb. yönlerden kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Hilalin görünmesi, minarelerde kandiller yakılması, camilerde mahya kurulması, güllaç baklavasının yenilmesi, hurma ve su ile iftar edilmesi, şekerden ağaçların yapılması bilhassa ramazanda fakir fukaraya yardımların artması, dargınların barışması gibi beşerî ve dinî birçok hususiyet bu mânilerde tema olarak işlenmiştir. Çelebioğlu, ayrıca iftar ve sahur vakitlerini bildiren topların atılması, Kız Kulesi'ne iftara gidilmesi, çocukların ramazanda fener taşlaması, bekçinin külahını kapmaları ve alay etmeleri, renkler, meslekler, hayvanlar, meyve ve tatlılar, başka şehir ve ülkeler (ss. 20-25) birbiriyle ilgili veya ilgisiz değişik hususiyetlerin de mânilerde zikredildiğini belirtmektedir. Mânilerde işlenen konular; devrin özelliklerini, geleneklerini, zevklerini kısacası yazıldığı dönemin sosyal hayatını yansıtmaları bakımından zengin bir folklor malzemesi içermektedir. Yukarıda zikredilen konular çerçevesinde örnek teşkil etmesi bakımından birkaç mâniyi aşağıda veriyoruz:

*Bu gece ayı gördüler
Yüzlerin yere sürdüler
Donandı kandiller ile
Câmiler ziynet buldular* (Çelebioğlu, t.y., s. 39)
[...]
*Hakk'ın bize ihsanısın
Hem ayların sultanısın
Sen bir saâdet kânısın
Ey mâh-ı sultan merhabâ
[...]
Ramazan bir kutlu aydır
Bu ay onbir aydan yeğdir
Câmilerde mahyâ yapmak
Ramazana mahsus şeydir
[...]
Sünnet olan iftâra
Yâhud su iç çekme kaygu
Hurma ile eyle iftâr
Sünnet olan da budur bu* (Çelebioğlu, t.y., s. 51)
[...]

Sarı aşılama kestâne
Kebâb olsa değer câna
Silivri karpuzu olsa
Kavuna olmaz bahâne (Çelebioğlu, t.y., s. 111)
 [...]
 Bir tarafı Üsküdar'a
Karşı etmekte nezâre
Ramazan yaz günü oldu
Giderler anda iftâra (Çelebioğlu, t.y., s. 114)

Çağdaş şiirimizde de ramazan kültürünün yansımalarını görmek mümkündür. Tasavvuf ve halk edebiyatından farklı olarak müstakil ramazaniyeler yazılmış olmasa da çok sayıda ramazanı konu edinen şiirler mevcuttur. Tevfik Fikret, Mehmet Akif Ersoy, Yahya Kemal, Arif Nihat Asya, Ahmet Remzi Akyürek, Kemal Edip Kürkçüoğlu, Necip Fazıl Kısakürek, Bahaettin Karakoç, Sezai Karakoç, Yavuz Bülent Bakiler, Mustafa Necati Bursalı, Ekrem Kaftan, Hüseyin Yurdabak, Abdullah Satoğlu, Dilaver Cebeci, Feyzi Halıcı, İbrahim Demirci, Musa Tektaş ve Ömer Lütfi Mete gibi isimlerin ramazandan ilham alarak yazdıkları şiirler bulunmaktadır. Yalnız bu şiirler, eski kültürümüzde yazılan şiirlerden farklı özellikler arz etmektedir. Çünkü bu şiirlerde artık ramazanın toplumsal ve kültürel boyutundan çok şahsi çizgilerin yansımaları görülmektedir. Çağdaş şairlerin birçoğu, ramazana sadece kendi pencerelerinden bakmakta kimi zaman nostalji kimi zaman hüznün kimi zaman da romantik bir eda ile ramazan kültürü ve edebiyatına yeni bir boyut kazandırmışlardır. Örneğin Tevfik Fikret'in (2007) aşağıdaki şiirinde geçmiş ramazanlara duyulan özlem duygusu kendini hissettirmektedir:

Tâ çocuklukta mâh-ı gufrânın
Şöyle bir levha-i mutahherde
Bana manzûr olurdu timsâli
 [...]
 Muttasıl zikr eder ibâdet eder;
Bin huşû' u hulûs u hürmetle
Her sücûdunda çeşm-i hak-bîni... (ss. 223-224)

Tevfik Fikret'ten yaklaşık bir asır sonra Yavuz Bülent Bakiler (1972), "Ah Ramazan Günlerinde Gördüğüm Sevgi" isimli şiirinde, aynı duygularla

eski ramazanlara duyduğu özlemi ifade etmektedir. Anlaşıyor ki geçen bir asır içinde şairlerin muhayyilesinde ramazan, nostaljik bir kavram olarak algılanmaya devam etmektedir:

*Ah Ramazan günlerinde gördüğüm sevgi
Büyük bir huzurla başlayan sabah
Sonra durup durup tekrarladığım
Çocuksu çocuksu Bismillah.*

*Bakardım her sabah kadınlar, kızlar
Bütün konu-komşu bizde
Ve beyaz tülbentli ince bir kadın
Kuran okuyor evimizde*

[...]

*Büyüdü her akşam minarelerle beraber
Mavi göklerdeki varlık
Kulaklarım okunacak ezan sesinde
Ceplerimde çeşit çeşit iftarlık*

[...]

*Şimdi ne o kadınlar, ne uzun saçlı kızlar
Ne o beyaz tülbentli gelinlerden eser var
Duymuyorum yüzünde o sıcak nefeslerini
Alıp götürdü artık serin rüzgâr
Buhurdanlarla beraber o ezan seslerini^(ss. 54-55)*

Mehmet Akif Ersoy'da (2003) ise ramazan, Allah'a yakarışın bir vesilesidir. Şairin yaşadığı dönemde İslam dünyasının yaşadığı sıkıntılar, psikolojisine yansımıştır. Ramazanı bir kurtuluş vesilesi olarak gören şair, ellerini açmış dua etmektedir:

*Yâ Rab, şu muazzam Ramazân hüürmetine,
Kaldır aradan vahdete hâil ne ise.
Yâ Rab, şu asırlarca süren tefrikadan
Artık ezilip düşmesin ümmet ye'se
Mâdâm ki verdin bize bir rûh-ı nevîn
Yâ Rab, daha bir nefha-i te'yîd insin^(ss. 538-539)*

Buna karşılık Yahya Kemal (2002), "Atik-Valde'den İnen Sokakta" isimli şiirinde, bir Osmanlı aydınının kendi iç dünyasındaki çelişkilerini,

bundan dolayı yaşadığı hüznü ve trajediyi dile getirmektedir. Şiir, iki kısımdan oluşmaktadır. İlk bölümde şair, adı geçen şiirinde kaç kez geçtiği bu sakin semtin, iftar vaktinden önce tatlı bir bekleyiş içinde bulunduğunu, insanların yüzlerindeki ifadelerden oruçlu olduklarının anlaşıldığını, iftar vakti yaklaştıkça sokakların tenhalaştığını, topun patlamasıyla evlerin neşeyle dolduğunu anlattıktan sonra kendi durumunu gözden geçirir. İkinci bölümde ise Yahya Kemal, o gün oruçlu olmadığını ve bu yüzden duyduğu ıstırapı dile getirir. Fakat bu ıstırap duygusu bir süre sonra teselli dolu bir hazza dönüşür:

*İftardan önce gittim Atik-Valde semtine,
Kaç def'a geçtiğim bu sokaklar, bugün yine,
Sessizdiler, fakat Ramazan maneviyyeti
Bir tatlı intizara çevirmiş sükûneti;
Semt in oruçlu halkı, süzölmüş benizliler,
Sessizce çarşıdan dönüyorlar birer birer
Bakkalda bekleşen fıkara kızcağızları
Az çok yakında sezdiriyor top ve iftarı.
Meydanda kimse kalmadı artık bütün bütün;
Bir top gürültüsüyle bu sahilde bitti gün.
Top gürleyip oruç bozulan lahzadan beri,
Bir nurlu neş'e kapladı kerpiçten evleri.
Ya Rab nasıl ferahlı bu âlem, nasıl temiz!*

*Tenha sokakta kaldım oruçsuz ve neş'esiz
Yurdun bu iftarından uzak kalmanın gamı
Hadsiz yaşattı ruhuma bir gurbet akşamı.
Bir tek düşünce doldu teselli bu derdime:
"Onlardan ayrılış bana her an üzüntüdür;
Mademki böyle duygularım kaldı, çok şükür." (ss. 34-35)*

Görüldüğü gibi çağdaş şiirimizde ramazan, Türk şiirinin tarihî macerasına paralel olarak üslup ve muhteva bakımından bazı farklılıklar arz etmektedir. Her ne kadar bu şiirlerde dinî-kültürel hayatımızdan izler bulunsa da değişen toplum ve sosyal hayatla birlikte şairlerin zihnindeki ramazan algısının da şahsileştiği ve farklılaştığı görülmektedir.

Divan Şiiri ve Ramazan

Ramazan, halk ve tasavvuf edebiyatlarından daha yoğun ve daha edebî bir şekilde divan şiirinde işlenmiştir. Eski edebiyatımızda ramazanın faziletlerine, güzelliklerine, törenlerine ilişkin nazım türünden birçok eser telif edilmiştir. Divan şairleri, yukarıda daha önce değinildiği gibi ramazanı sadece dinî yönüyle ele almamışlardır. Ramazan, sosyal ve kültürel bir mevzu olarak edebî bir tarzda ramazaniye adı verilen şiirler vasıtasıyla nazmedilmiştir. Divan şiirinde; şairlerin padişahlara, vezirlere ve devrin ileri gelen kişilerine yahut dostlarına yazdıkları kaside tarzındaki bu tür şiirlere “*ramazaniye*” adı verilmiştir (Canım, 2010, s. 192). Ramazaniyeler, genellikle kasidelerin nesib bölümünde ramazan ve ramazanla ilgili konuların ele alınmasıyla ortaya çıkan manzumelerdir. Fakat gazel, terkîb-i bend, murabba ve mesnevî nazım şekliyle yazılan ramazaniyeler de mevcuttur. Beyit sayısı değişmekle birlikte, on beş yirmi beyit içinde ramazanla ilgili unsurların anlatıldığı ramazaniyelerin ilk örneklerine, XV. yüzyıldan itibaren rastlamaktayız. XVIII. yüzyılda özellikle mahallîleşme akımının etkisiyle ramazaniyelerin rağbet kazandığı ve giderek moda hâlini aldığı görülmektedir (Yüksel, 1977, s. 35).

Eski hayatın bütün zenginliği ve çeşitliliğiyle tanınmasında ramazaniyelerin önemli bir yeri vardır. Ramazan ayına ayrı bir önem veren divan şairleri, bu konuda zengin bir literatür oluşturmuşlardır. Ramazaniyeleri işlenen konular bakımından iki grupta değerlendirebiliriz:

a. Ramazanı dinî bakımdan ele alan şiirler: Bu tür ramazaniyelerde konuyla ilgili ayet ve hadislerin iktibas veya telmih yoluyla kullanıldığı görülmektedir. Ramazanla ilgili nasihatların verildiği, ramazanın feyzinden istifade etmenin yollarının anlatıldığı bu tarz şiirler, dinî-didaktik amaçla yazılmışlardır (Pekolcay vd., 2000, s. 241). XV. yüzyıl şairi Gülşen-i Saruhânî, XVII. yüzyıl şairi İsmail Hakkı, XVIII. asır şairi Nazîm gibi şairlerin ramazaniyeleri bu tarz şiirlere örnektir.

b. Ramazanın folklorik ve kültürel yönlerini işleyen şiirler: Daha çok mahallî unsurların yer aldığı ramazaniyelerdir. Ramazan dolayısıyla değişen günlük hayatın ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı bu tür şiirlerde, şairlerin yaşadıkları dönemin âdetlerini ve devir özelliklerini bazen eleştirel bir tavırla bazen de kişisel tecrübelerinden yola çıkarak aktardığını görmekteyiz.

Biz de bu çalışmamızda elimizdeki metinlerden hareketle ramazaniyelerdeki dinî, kültürel ve folklorik unsurları göstermeye çalışacağız. Bu manzumelerdeki ramazan coşkusu dile getiren uygulama ve inanışlar vasıtasıyla Osmanlı toplumunun ramazan algısını gözler önüne sermeye gayret edeceğiz.

Bu vesileyle başta yüksek lisans tezi, doktora tezi ve divanlar olmak üzere incelediğimiz eserlerde, büyük çoğunluğu kaside olmak üzere gazel, mesnevî, terkîb-i bend, murabba, müseddes ve tahmis gibi farklı nazım şekilleriyle yazılmış 106 ramazaniye tespit ettik.² Bu ramazaniyelerle ilgili bilgiler aşağıdaki tabloda detaylı bir şekilde gösterilmiştir:

Sıra	Şair	Yüzyıl	Şiirin Başlığı	Nazım Şekli	Beyit Sayısı
1	Mesihî	15	Ramazâniyye Der-Sitâyîş-i Sultân Bâyezîd Hân	Kaside	31
2	Gülşenî Saruhânî	15	Der-Medhi Ramazân	Kaside	11
3	Zâfî	16	–	Gazel	10
4	Fuzûlî	16	–	Gazel	8
5	Bursalı Rahmî	16	Kasîde-i Rûze	Kaside	27
6	Hüdâyî-i Kadîm	16	Murabba' Der-Tevdî'-i Mâh-ı Ramazân	Murabba	10
7	Cinânî	16	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Medhi Sultân Murâd Hân bin Selîm Hân Rahmetullâhi Ta'âlâ	Kaside	40
8	Gelibolulu Âlî	16	Kasîde-i Rûze Der-Medhi Hazret-i Pîrî Paşa	Kaside	25
9	Fâ'ik (Mahmud)	17	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Sitâyîş	Kaside	28
10	Sıdkî Paşa	17	–	Kaside	28
11	Bahfî (Sultan Ahmed)	17	Der-Hakk-ı Mâh-ı Ramazân-ı Şerîf	Gazel	5
12	Bahfî (Sultan Ahmed)	17	Der-Hakk-ı Mâh-ı Celîl-i Ramazân	Gazel	5
13	Bahfî (Sultan Ahmed)	17	Der-Hakk-ı Ramazân-ı Mübârek	Gazel	5
14	Niyâzî-i Mısırî	17	–	Murabba	10
15	İsmail Hakkı Bursevî	17	Ramazâniyye	Murabba	8
16	İsmail Hakkı Bursevî	17	Ramazâniyye	Murabba	8

.....
2 Tabloda yer alan ramazaniyelerin tespitinde bilgi ve tecrübesiyle bizlere yol gösteren, metinlerin büyük bir bölümüne ulaşmamızı sağlayan Prof. Dr. Mehmet Arslan'a teşekkür ederiz.

17	Enderunlu Fâzıl	18	Kasîde-i Ramazâniyye Be-Rikâb-ı Sultân Selîm Hân	Kaside	33
18	Enderunlu Fâzıl	18	Terkîb-i Bend-i Ramazâniyye Be-Rikâb-ı Sultân Selîm Hân 'Aleyhi Rahmetü'l-Mennân	Terkîb-i Bend	78
19	Enderunlu Fâzıl	18	Kasîde-i Ramazâniyye Be-Rikâb-ı Şâh-ı Enâm Hazret-i Sultân Selîm Hân 'Aleyhi'r-Rahmetü Ve'l-Gufrân	Kaside	70
20	Enderunlu Fâzıl	18	Kasîde-i Ramazâniyye Be-Rikâb-ı Şâh-ı Enâm Hazret-i Sultân Selîm Hân İbni Sultân Mustafâ Hân	Kaside	78
21	Enderunlu Fâzıl	18	Kasîde-i Ramazâniyye ve Bahâriyye Be-Rikâb-ı Şâh-ı Enâm Sultân Selîm Hân	Kaside	59
22	Enderunlu Fâzıl	18	Kasîde-i Ramazâniyye ve Şitâ'iyye Der-Sitâyiş-i Sadr-ı A'zam Yûsuf Ziyâ Paşa	Kaside	51
23	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Kâtib-i Sırr-ı Şehriyârî Cenâb-ı Ahmed Efendi	Kaside	30
24	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Re'îsü'l-Küttâb Mehmed Râşid Efendi	Terkîb-i Bend	30
25	Enderunlu Fâzıl	18	Terkîb-i Bend-i Ramazâniyye-i Sadr-ı A'zam Yûsuf Ziyâ Paşa	Terkîb-i Bend	25
26	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Cenâb-ı Müşârün-ileyh	Kaside	13
27	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Cenâb-ı Sadr-ı A'zam Hâfız İsmâ'il Paşa	Kaside	18
28	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Cenâb-ı Kethudâ-yı Sadr-ı 'Âlî Şerîf Efendi	Kaside	49
29	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Cenâb-ı Kethudâ-yı Hazîne Sâlih Begefendi	Kaside	22
30	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Cenâb-ı Kethudâ-yı Sadr-ı 'Âlî İbrâhîm Efendi	Kaside	15
31	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Cenâb-ı Kethudâ-yı Sadr-ı 'Âlî İbrâhîm Efendi	Kaside	11
32	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Cenâb-ı Müşârün-ileyh	Kaside	11
33	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Re'îsü'l-Küttâb Mehmed Gâlib Efendi	Kaside	11
34	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Kethudâ-yı Sadr-ı 'Âlî Mustafâ Refik Efendi	Kaside	16
35	Enderunlu Fâzıl	18	Ramazâniyye Be-Cenâb-ı Beyhân Sultân	Kaside	21
36	Hâtem	18	Ramazâniyye Der-Mansibeti Hazret-i Sultân Mahmûd Hân	Kaside	25
37	Vuslâtî	18	Ramazâniyye	Murabba	8
38	Vuslâtî	18	Vedâ'-ı Ramazân	Murabba	8
39	Hayrî	18	Ramazâniyye-i Mesnevî-güne	Mesnevî	94

RAMAZANI DİVAN ŞİİRİ METİNLERİNDE OKUMAK

40	Koca Râgıb Paşa	18	Ramazâniyye Der-Sitâyiş-i Vâli-i Bagdâd Ahmed Paşa	Kaside	37
41	Seyyid Vehbî	18	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Sitâyiş-i Dâmâd İbrâhîm Paşa	Kaside	78
42	Seyyid Vehbî	18	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Medh-i İbrâhîm Paşa	Kaside	27
43	Seyyid Vehbî	18	Kasîde-i Vehbî Efendi Der-Sitâyiş-i Cenâb-ı Veliyyü'n-ni'am-ı 'Âli-himem Edâmallâhu 'Ömrehû	Kaside	51
44	Seyyid Vehbî	18	Ramazâniyye	Kaside	31
45	Seyyid Vehbî	18	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Sitâyiş-i Şeyhu'l-İslâm Dâmâd-zâde Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi	Kaside	57
46	Çelebizâde Âsım	18	Kasîde-i Ramazâniyye-i 'Âsım Çelebi Der-midhat-i Dâmâd-ı Sultân-ı İskender-gulâm ve Sadr-ı A'zam-ı Dârâ-ihtîşâm İbrâhîm Paşa Yeserallâhu Lehû Bî'l-hayrî Mâ-yürdü ve mâ-yeşâ	Kaside	30
47	Çelebizâde Âsım	18	Ramazâniyye-i Çelebi-zâde 'Âsım Efendi Der-Sitâyiş-i Hazret-i Veliyyü'n-ni'am-ı 'Âlem İbrâhîm Paşa	Kaside	19
48	Seyyid Mehmed Vahî	18	Kasîde-i Beççe-i Ramazâniyye	Kaside	25
49	Sabîh	18	Kasîde-i Beççe Berây-ı Medîha-i Kayseriyeli 'Alî Efendi	Kaside	21
50	Sabîh	18	Kasîde-i Ramazâniyye Berây-ı Defter-dâr-ı Mümâ-ileyh Halîmî Mustafâ Efendi	Kaside	41
51	Sabîh	18	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Hakk-ı Defter-dâr Halîmî Mustafâ Efendi	Kaside	51
52	Seyyid İbrahim Hanîf	18	Ramazâniyye Der-Sitâyiş-i Hazret-i Şehen-şâh-ı 'Âlem	Kaside	18
53	Nâzır İbrahim	18	Kasîde-i Ramazâniyye Berây-ı Müşârün-İleyh Mehmed Paşa	Kaside	32
54	Nâzır İbrahim	18	Zeyli Berây-ı Tebrîk-i Rûz-ı Mübârek-i Şehr-i Rûze	Kaside	8
55	Nevres-i Kadîm	18	Ramazâniyye Berây-ı Şeyhu'l-İslâm Seyyid Mustafâ Efendi	Kaside	71
56	Re'fet (Mehmed Aziz)	18	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Medh-i Vezîr-i A'zam Seyyid 'Abdullâh Paşa	Kaside	46
57	Re'fet (Mehmed Aziz)	18	Ramazâniyye Der-Medh-i Kâdi'-asker Dâmâd-zâde Feyzullâh Efendi	Kaside	46
58	Ahmed Hamdi (Sivaslı)	18	Kasîde-i Ramazâniyye	Kaside	48
59	Sünbülzâde Vehbî	18	Nazîre Be-Ramazâniyye-i Sâbit Der-Sitâyiş-kârî-i Şeyhu'l-İslâm Es'ad-zâde Mehmed Şerîf Efendi	Kaside	102
60	Sünbülzâde Vehbî	18	Ramazâniyye Der-Hakk-ı Râ'if İsmâ'il Paşa Berây-ı Taleb-i Mansıb-ı Kitâbet-i Şehriyârî	Kaside	48

61	Haşmet	18	Kasîde-i Ramazâniyye	Kaside	23
62	Haşmet	18	Kasîde-i Ramazâniyye Berây-ı Nazîre-i Vehbî Efendi	Kaside	23
63	Arpaemîni-zâde Sâmi	18	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Sitâyîş-i Hazret-i İbrâhîm Paşa	Kaside	59
64	Mehmed Râsim	18	Kasîde-i Nâkisa Ramazaniyye	Kaside	7
65	Enderunlu Vâsîf	19	Ramazâniyye Der-Sitâyîş-i Hudâvendigâr-ı Esbak Sultân Selîm Hân 'Aleyhi'r-Rahmetü Ve'l-Gufrân	Kaside	68
66	Enderunlu Vâsîf	19	Sitâyîş-i Mâh-ı Sıyâm Der-Evsâf-ı Şâh-ı Şehîd Sultân Selîm Hân-ı Sâlis	Kaside	44
67	Enderunlu Vâsîf	19	Kasîde-i Ramazâniyye	Kaside	90
68	Şeref Hanım	19	–	Gazel	6
69	Ziver Paşa	19	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Sitâyîş-i Cennet-Mekân Gâzî Sultân Mahmûd Hân	Kaside	45
70	Ziver Paşa	19	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Sitâyîş-i Nâzır-ı Hâriciyye Reşîd Paşa	Kaside	23
71	Enderunlu Halîm	19	–	Gazel	7
72	Sütürî	19	Ramazâniyye İlmâm-ı Sıyâm Fi Vakt-i Sadr-ı Esbak Vâlî-i Erzurum Mehmed Ra'ûf Paşa Yessarallâhu Mâ-Yeşâ'	Kaside	11
73	Mehmed Fevzî Efendi	19	Ramazân-ı Şerîf'de Terâvihden Selâm Virildikde İhlâs-ı Şerîfe Makâmında Ramazânın Yirmisine kadar Okunacak İlâhidir	Murabba	10
74	Mehmed Fevzî Efendi	19	Ramazânın Yirmisinden Sonra Okunacak İlâhî	Murabba	10
75	Bursalı İffet	19	Ramazâniyye Der-Vasf-ı Şerîf Paşa	Kaside	24
76	Abdûlbâkî Nâsır Dede	19	Ramazâniyye	Kaside	30
77	İzzet Molla	19	Âmeden-i Mâh-ı Sıyâm	Mesnevî	20
78	Refî-i Kâlâyî	19	Ramazâniyye Der-Sitâyîş-i Hazret-i Veliyyü'd-dîn Efendi-zâde Letâyif-gün	Kaside	107
79	Hâtif (Ali)	19	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Sitâyîş-i Sultân Mahmûd Edâmallâhu 'Ömrehü İlâ Yevmi'l-Mev'ûd	Mesnevî ³	53
80	Hâtif (Ali)	19	Kasîde-i Ramazâniyye Der-Sitâyîş-i Sultân Selîm Hân-ı Halîm	Kaside	48
81	Ferîde Hanım	19	Kasîde-i Ramazâniyye	Kaside	19
82	Ferîde Hanım	19	Kasîde-i Ramazâniyye	Kaside	23
83	Leylâ Hanım	19	Ramazâniyye Der-Hakk-ı Sultân 'Abdü'l-Mecîd Hân	Kaside	16
84	Hanyalı Kâmî	19	Terkîb-i Bend-i Ramazâniyye Müstemil-i Fahriyye ve Medhiyye Se-Mahbûb-ı Mergüb	Terkîb-i Bend	100

RAMAZANI DİVAN ŞİİRİ METİNLERİNDE OKUMAK

85	Cesârî	19	–	Gazel	6
86	Cesârî	19	–	Gazel	6
87	Cesârî	19	–	Gazel	5
88	Cesârî	19	–	Gazel	5
89	Cesârî	19	–	Gazel	5
90	Cesârî	19	–	Murabba	12
91	Cesârî	19	–	Murabba	10
92	Cesârî	19	–	Müseddes	36
93	Râsih	19	Ramazâniyye	Kaside	22
94	Râsih	19	Ramazâniyye Berây-ı Sadr-ı Azam Yûsuf Paşa	Kaside	29
95	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Ramazânda	Gazel	13
96	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Yine Ramazânda	Gazel	15
97	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Ramazân	Gazel	15
98	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Ramazâniyye	Gazel	9
99	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Ramazâniyye	Tahmis	23
100	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Ramazâna Elvedâ	Gazel	9
101	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Ramazân	Gazel	14
102	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Ramazân Gicesi	Gazel	12
103	Şemsî (M. Şemseddin Canpek)	20	Ramazân-ı Şerîf ve Leyle-i Kadr	Gazel	13
104	Mustafa Nazmi	20	Latife Yollu Ramazâniyye	Kaside	36
105	Hâdî	20	Ramazân-ı Şerîf'e Elvedâ	Müseddes	24
106	Zâik	20	Re'îsi Sâyık Ârif Efendi Arpa Emîni İken İydiyyeyi Mutazammın Dinilen Ramazâniyyedür	Kaside	21

Tablodaki verilerin, divan şairlerinin ramazan ayına verdikleri kıymet ve ehemmiyeti göstermesi bakımından önemli olduğunu düşünürüz. Ramazaniyelerin sayısının özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda daha fazla olması ilgi çekicidir. Bunun en önemli sebebinin edebiyatımızdaki yerleşme hareketi ve şairlerin sosyal konulara daha fazla ilgi göstermesi olduğunu söyleyebiliriz.

Ramazaniyelerde şairlerimizin işledikleri temaları birkaç noktada toplamak mümkündür: Her şeyden önce oruç, sahur, imsak, iftar, teravih, vaaz u nasihat ve Kadir Gecesi gibi dinî unsurlar, bu tür şiirlerin vazgeçilmez mevzularındandır. Ramazanın başlaması, hilalin görünmesi ve yevm-i şek, ramazan sofuları, keyfi bozulan tiryakiler ve boğazına düşkünler, değişen günlük hayat, meyhanelerin boşalması, mahya ve kandiller, ramazana özgü eğlenceler, bu ayda ön plana çıkan tipler (kadı, imam, müezzin, tiryaki, sarhoş...), bayram hazırlıkları ve bayramı bekleyiş gibi konular ise ramazaniyelerin folklorik ve kültürel yönüne işaret etmektedir. Bu tespitlerden hareketle bildirimizde, ramazanla ilgili dinî ve kültürel uygulamaların divan şiirindeki yansımalarını aşağıdaki başlıklar ve beyitler yoluyla açıklamaya çalışacağız:

Ramazan Hazırlıkları

Ramazan, İslam toplumunda diğer aylara göre daha ayrıcalıklıdır. Bu özelliğinden dolayı Osmanlılar döneminde özellikle İstanbul halkı tarafından gündelik hayat ramazana göre yeniden şekillendirilmiştir. Yediden yetmişe, fakirden zengine, reayadan padişaha kadar toplumun her tabakasından bütün insanlar, ramazanı hasretle bekler. Bu mübarek aya iki üç ay kala her evde hazırlık ve tedarik başlar. Halk sair günlerdeki erzak ve ev ihtiyaçlarına ek olarak imkânları nispetinde reçeller, sucuk veya pastırma, zeytin, peynirler, şerbetlik şekerler, şuruplar, kâfi miktarda şeker ve hoşafıklar, güllaç, çorbalıklar alır; ayrıca hanedeki sahan, tencere, sini gibi bakır kapların hepsi kalaylanır, hallaçlar çağrılır, yatak takımlarının yün ve pamukları attırılırdı (Abdülaziz Bey, 1995, s. 250). Halkın önemli bir bölümü ramazan orucuna hazırlık amacıyla şaban ayının on beşinden sonra oruç tutmaya da başlardı. Diğer taraftan Berat Kandili gecesi, camilerin aydınlanmasına katkıda bulunmak için şamdanlarda yakılmak üzere “berat mumu” denilen mumlar götürülürdü. Çifte minareli camilerin minareleri arasına mahyalar kurulum, hatta tek minareliler “saçak” adı verilen mahyalarla süslenirdi.

XVII. asrın kendine özgü üslubuyla dikkat çeken şairlerinden olan Sâbit, aşağıdaki beyitte, ramazan gelmeden önce camilerin daha da aydınlık olması için şamdanlarda yakılan berat mumlarına telmihte bulunmaktadır:

*Şeb-i berâtda konmuş idi şem'a-dâna bütün
Yanup o şem'-i firûzende kald şey'-i kalîl*

Sâbit

*Nitekim her sene zînetle gelüp mâh-ı sıyâm
İde her gûşe-i dünyâyı çerâgân-ı cinân*

Sâbit

Aynı şekilde Enderunlu Vâsıf da bu geleneğe işaret etmektedir. Buna göre Berat Gecesi yakılan kandiller, aynı zamanda ramazan ayının yaklaştığını göstermektedir. Bunun farkında olan Vâsıf, -rind karakterinin bir yansıması olsa gerek- ramazanın yaklaşmasından pek hoşnut değildir. Çünkü rindler için ramazan, işretin sona ermesi demektir:

*Be-meded dün gice yandı dahi kandîl-i berât
Allâh Allâh bize dek itmek içündür bu yalan*

Enderunlu Vâsıf

Ramazan öncesi hazırlıkların en önemlilerinden biri de zenginlerin, hâli vakti yerinde olanların talebe-i ulûma ve tekkelere “ramazaniye” adı verilen yiyecek ve erzak göndermeleriydi. Aynı şekilde yoksul yakınlarla, komşulara, dul ve yetimlere de nevale paketleri gönderilirdi (Özbilgen, 2007, ss. 478-479). Ramazandaki bu tür uygulamalar dinî bir vecibenin yerine getirilmesinin yanı sıra sosyal yardımlaşmanın da bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla ramazan, halk arasında bir bereket sembolü olarak da görülmektedir:

*Şehre geldi berekâtıyla mübârek ramazân
Oldı şeh-bender-i kâlâ-yı sevâb u gufrân*

Enderunlu Fâzıl

*Bu da bu şeh-i 'azîmün berekâtındandır
Fukarâsında da ârâste-i hân-ı elvân*

Sâbit

Ramazanın bereketi, zengin fakir herkesi kuşatmıştır. Bu ayda bütün kapılar, herkese açıktır. Kâmî ve Halîmî'ye ait aşağıdaki beyitlerde bu mübarek ayın feyz ve bereketinin bütün halkı mutlu ettiği ifade edilmektedir:

*Ağniyâ vü fukarâ ni'metine müstagrak
Pür-ni'am süfre-keş-i şâh u gedâdur Ramazân*

Kâmî

*Çekilür hân-ı ni'am bây u gedâya bî-had
Çatılır ana bir etmekli kapu deyü hemân*

Halîmî

Ramazanda fakir ve zenginlerin evleri de tıpkı bu ayın gelişini müjdeleyen camiler gibi kandillerle süslenmektedir. Çünkü ramazan, herkesin hasretle beklediği bir misafirdir:

*Yanmakda çerâg-ı ni'amı bây u gedânun
Bak dîde-i insâf ile nûr-ı ramazâna*

Lebîb

Bütün bu hazırlıkların ardından ramazan, hoş tutulması ve hürmet edilmesi gereken bir misafir edasıyla karşılanırdı. Nitekim aşağıdaki beyitlerde Zâtî ve Sürûrî, ramazanı bir Tanrı misafiri olarak nitelendirmektedir:

*Gönderdi Hudâ çün bize mihmân Ramazânı
Hoş tutmağa niyyet edelim biz dahi anı*

Zâtî

*Gelün gelün ki Hudâ'ya şükürler eyleyelüm
Biz anı hoş tutalum geldi bir ulu mihmân*

Zâtî

*Şeref ü kadr ile mihmân-kede-i dünyâya
Bir misâfir geliyor nâmına dirler ramazân*

Sürûrî

Bu misafir, evleri şenlendirecektir. Çünkü ramazan Sürûrî'ye göre hanelere hem bereket hem de uğur getirecektir:

*Rızkımız yümn-i kudûmi ile buldı bereket
Yâ sevilmez mi 'azîz öyle mübârek mihmân*

Sürûrî

Bu arada Osmanlı yönetimi, ramazanla doğrudan ilgilenmekte, toplum düzenini temin ve devamını sağlamak, ibadet hayatı için uygun ortamı gerçekleştirebilmek amacıyla bir kısım esaslar belirlemekteydi.

Ramazan tenbihnameleri denilen bu düzenlemeler; padişahın ibadet için gideceği camiler, kılık-kıyafetle ilgili uyulacak esaslar, farz namazlarının ve teravih namazının kılınması, kalabalık ortamlarda uyulması gereken kurallar, iftardan sonra fenerle sokağa çıkılması gibi birçok dinî ve sosyal hayata dair uygulamaları içermekteydi (Yazıcı, 2005, ss. 1-9). Yani ramazan ayında huzur ve güvenin sağlanması için özel tedbirler alınır. Bu yüzden ramazan, Zâtî'nin aşağıdaki beytinde anlaşılacağı gibi bütün şehre emniyet ve huzurun geldiği bir ay olarak nitelendirilmiştir:

*Geldi bir şehri-i şerîf itdi müşerref halkı
Şehr içi buldı kudûmından anun emn ü emân*

Zâtî

Hilâlin Görülmesi ve Yevm-i Şek

Ramazan ayını bu hazırlıklar eşliğinde karşılamaya hazırlanan Müslümanların heyecanla beklediği ve takip ettiği bir gelişme daha vardı: *Rü'yet-i Hilâl*. Yani ramazan ayının başlayacağı günü belirleyecek olan hilalin görünmesini uygun bir yerden gözetlemek ve görmek.

Hiz. Muhammed'in "Hilâli gördüğünüz vakit oruç tutun ve yine hilâli gördüğünüz zaman iftar edin. Hava size karşı kapalı bulutlu, sisli, dumanlı olursa, o takdirde Şâbân'ı otuz gün olarak tamamlayın." (Fetavâ-yı Hindiyeye, 1276, s. 154) hadis-i şeriflerine dayanan bu uygulama, Osmanlı toplumunda kendine has folklorik bir biçim olmuştur.

Buna göre hilalin gözetlenmesi işi, İstanbul Kadısı'nın uhdesindedir. Hilal, bizzat kadı tarafından görevlendirilen adil, yalan söylemeyen ve herkesin itimat ettiği kişiler tarafından gözetlenirdi. İstanbul'da gözetleme mekânları çoğunlukla Bayezid Yangın Kulesi, Süleymaniye, Fatih, Cerrahpaşa, Sultan Selim ve Edirnekapısı camileri minareleridir. Şaban ayının yirmi dokuzuncu akşamı bu mekânlardan batı ufkuna bakılırdı. Güneş batınca yeni ay hilal şeklinde görülürse ertesi gün ramazan ayının başlangıcı olduğu anlaşılır ve halka da duyurulurdu.

Osmanlılar, rü'yet-i hilâle, diğer İslam toplumlarından farklı olarak folklor ve gelenek bağlamında yeni bir kimlik kazandırmıştır. Buna göre hilali gözetlemekle görevlendirilen kişiler, hilali gördüklerinde hemen kadıya müracaat ederler. Bunun üzerine hemen bir mahkeme kurulur, davalı ve davacı hazır olur. Davacı, diğerinden şaban ayının son gününde yeni

ay görününce ödeme taahhüdünde bulunduğu vaktiyle aldığı tespihin bedelinden kalan yüz kuruş borcunu ister. Kadı da bunun isbatı için şahit ister. Ramazan hilalini görenler huzura alınır. Bunlar şahitlerdir. Şahitler: “Akşam ezanından üç dakika sonra minareden mübarek hilâli re’ye’l-ayn gördük. Bu gece Ramazan gurresi (başlangıcı) olduğuna şahadet ederiz.” derler. Şahitlerin söyledikleri araştırılır ve söylediklerinin doğruluğu tespit edilince de davalıdan yüz kuruş alınarak davacıya verilir (Ünver, 1960, s. 22). Alınan bu mahkeme kararı kadı defterine kaydolunur. Karar kadı tarafından mühürlendikten sonra Süleymaniye Camii minaresinde beklemekte olan kandilcilere işaret verilir. Onlar da hemen kandilleri yakar, mahyaları aydınlatırlar. Ayrıca davullar çalınarak ramazanın gelişi resmen ilan edilmiş olurdu.

Divan şairleri, ramazanın müjdecisi sayılan hilalin görünmesine ramazaniyelerde sıkça değinmiştir. Genelde ramazaniyeler, hilalin görünmesi ve ardından gerçekleşen olayların anlatıldığı beyitlerle başlar.

Örneğin aşağıdaki beyitlerde Nedîm, ramazana zamansız yakalanan imam, tiryaki ve rind gibi tiplerin tepkilerini latifeli bir üslupla anlatmaktadır. İmam gayet rahat bir şekilde uyurken hilalin görüldüğü haberini alınca hemen teravihe kıyam eder. Nedîm’in dostları ise ramazan hilalinin görüldüğünden habersiz uykudadırlar. Ramazanın geldiği haberini alan şairimiz ise bunun yalan olma ihtimali olduğuna inanmak istemektedir. Ya hilali gören şahidin ya da takvimin yalancı olduğunu söyleyen Nedîm, şaşkınlık içerisinde:

*Bagteten sâbit olup gurre firâşında imâm
Hâb için yatmış iken itdi terâvihe kıyâm*

*Baş kaldırmadılar öğleye dek uyhudan
Yevm-i şek zevkine hâzırlanan ahbâb-ı kirâm*

[...]

*Pâs-bân virdi kudûmiyle cevâb eyleyene
Ramazân geldi mi âyâ diyerek istifhâm*

*Çeşm-i Zerkâ-i Yemâme'yle mi bakdı bilmem
Nazar-ı şâhide ahsente zihî dikkat-i tâm*

*Bilemem ben de ki şâhidde mi takvîmde mi
Hele bir kizb var ortada budur sıdk-ı kelâm*

Nedîm

Aynı şaşkınlığı Sürûrî de yaşamaktadır. Yatağında rahat rahat uykuda olan şair, ramazanın geldiği haberini alınca ne yapacağını şaşırır:

*Gaflet uykusına bir şeb gözüüm olmuşdu mekân
Gûş-ı hûşa bu nidâ geldi ki ey nâ'im uyan*

*Hâbdan gözlerim açdım ki görem hâl nedir
Ol dem encüm gibi her cânibe oldum nigerân*

[...]

*Sordum ahvâli birinden didüm i'lâm eyle
Hâriku'l-âde nedür bunce tedârük bu zamân*

*Didi ey sersem-i hâb-ı elem-i gürsinegî
Bilmedün mi ne imiş bâdî-i şâdî-i cihân*

*Şeref ü kadr ile mihmân-kede-i dünyâya
Bir misâfir geliyor nâmına dirler ramazân*

Sürûrî

Enderunlu Fâzıl da Sürûrî gibi ramazana yatağında uykuda iken yalananmıştır. Şair, rüyasında bu sırada ekmek ve su görmektedir. Bu yüzden yeni hilalin görünmesi onu şaşkınlığı düşürmüştür:

*Şehr-i sıyâm irişdi gönül bî-nisâb iken
Halkı yatakda avladı hep mest-i hâb iken*

*Ben huft-e-i melâl iken oldı bu vâkı'a
Ma'nâda gördigim dahi hep nân u âb iken*

*Bir demde nev-hilâli göründi mübârekin
Mânend-i hâle dâ'iremiz dil-harâb iken*

Enderunlu Fâzıl

Enderunlu Vâsıf ise zamanın çabuk geçtiğinden şikâyetçidir. Çünkü ramazan, bu sene ona göre erken gelmiştir:

*Amma yürümüş bu sene sür'atle mübârek
Yâ sa'y u ya sâ'at-i gurûb-ı Ramazândır*

Enderunlu Vâsıf

Buna karşın birçok insan, ramazanı coşkuyla karşılamaktadır. Bazıları için ramazan hilalinin görünmesi bayram hilalinin görünmesinden bile daha büyük bir müjde olarak nitelendirilmektedir:

*Hilâl-i savmı ol kim gûş-ı câna müjde-bahşâdur
Meh-i 'îd-i zer-endûd olsa müjde yine ednâdur*

Kâmî

Görüldüğü gibi rü'yet-i hilâl, şairlerin meşrebi doğrultusunda farklı şekillerde algılanmış ve nazmedilmiştir. Divan şiirinde hilalin görünmesiyle ilgili zikredilen bir diğer husus da yevm-i şektir. Esas itibarıyla hava şartlarından dolayı hilalin görülememesi sebebiyle şabanın otuzuncu günü mü yoksa ramazanın birinci günü mü olduğunda tereddüt hasıl olurdu ki bu güne *yevm-i şek* (şüpheli gün) denilmektedir. Bu durumda şaban ve ramazan otuz gün üzerinden hesap edilir ve buna "*ikmâl-i selâsin*" (otuz tamamlama) denilirdi (Özbilgen, 2007, s. 181). Yevm-i şek; ramazan sofuları, rindler, tiryakiler ve ehl-i keyfin farklı tutum ve davranışlarıyla şiirimize yansımıştır.

Nedîm, dostlarının yevm-i şek olması hasebiyle öğleye kadar başlarını uykudan kaldırmadıklarını söyleyerek bir anlamda hilalin görünmesine sevindiğini ifade etmektedir:

*Baş kaldırmadılar öğleye dek uyhudan
Yevm-i şek zevkine hâzırlanan ahbâb-ı kirâm*

Nedîm

Yevm-i şek, meyhane ehlinin de hoşuna giden bir durumdur. Ramazanın birinci gününün belli olmaması sebebiyle Sâbit ve yârânı meyhane dedir. Fakat bu sırada ramazanın ilk günü olduğunun kesinleşmesi sonucu ayş u nûşa son vermek zorunda kalmışlardır:

*Yevm-i şek sohbetine şıra sıkarken yârân
Sıkbogaz itdi basup şahne-i şehri-i ramazân*

Sâbit

Aynı şekilde Kâmî de yevm-i şek dolayısıyla rindlerin yiyip içtiklerini fakat ramazanın geldiğinin sonradan anlaşıldığını ifade etmektedir:

*Yevm-i şek deyü bogaz cengin iderken rindân
Zâhir oldı 'alem-i nusret-i şehri Ramazân*

Kâmî

Enderunlu Vâsif ise takvimin yanlış okunmuş olabileceği ümidiyle dostlarının takvime yeniden bakmalarını istemektedir. Fakat yeni hilalin görülmesiyle ümitler boşa çıkmıştır:

*Tedkik-i nazar eyle şu takvîme birâder
Üftâde-i havf etme bizi belki yalandır*

*Yevm-i şekdir dir iken 'umde-i zühhâd-ı cihân
Togup isbât-ı kadem kıldı hilâl-i ramazân*

Enderunlu Vâsif

Yevm-i şek olması sebebiyle halk, rahat bir şekilde günlük hayatına devam etmektedir. Fakat zahid olarak vasıflandırılan ramazan sofuları, teravihe kıyam etmiştir bile:

*Yevm-i şek niyyetine kâ'im iken
Zâhidân kıldı terâvîha kıyâm*

Sabîh

Mahyalar

Ramazan ayına mahsus olmak üzere çifte minareli camilerin, iki minare arasına gerilen ipler ve kandiller vasıtasıyla çeşitli yazı ve motiflerle süslenmesi, günümüze kadar uzanan bir ramazan geleneğidir. Mahya ilk olarak Sultan Birinci Ahmet zamanında (1603-1617) Fatih Camii müezzinlerinden Hattat Hafız Kefevî tarafından yapılmıştır. Ramazanın birinci gecesinden bayram gecesine kadar minarelerin kandil ile aydınlanması 1610 yılından itibaren âdet hâline gelmiştir (Balıkhane Nazırı, t.y., s. 122). Mahya, zaman içinde öyle ilgi görür ve yaygınlaşır ki tek minareli Mihrimâh Sultan Camii'ne Üsküdar halkının "Buraya da mahya isteriz" diye ısrar etmesi üzerine bir minare daha eklenmiştir.

Mahyalara genellikle “Safa Geldin Ey Ramazan”, “Merhaba Ya Şehr-i Ramazan”, “Bismillahirrahmanirrahim”, “Elveda Ya Şehr-i Ramazan”, “Ya Allah”, “Ya Muhammed” gibi ifadeler yazılmakla birlikte değişik motif ve resimler de tasvir edilmiştir. Bunlardan biri de Şehzade Camii’ne kurulan mahyadır. Bu mahyada Zülfikar resmi yapılmış, o zaman şeyhülislam olan Çelebîzâde Âsım da aşağıdaki kıtayı yazmıştır:

*Bu şeb-i ferhundede mahiyyeden Şeh-zâdede
Seyr idenler resm-i tiğ-i zülfekâr-ı Hayderî*

*Didiler muhyî-i devlet sadr-ı Âsaf-menkabet
Eyledi âvîze çerhe tiğ-i nusret-cevheri*

Çelebîzâde Âsım

Toplum tarafından bu kadar sevilen ve ilgi gören mahya geleneği, divan şairleri tarafından ramazan konulu şiirlerde sıkça değinilen bir konu olmuştur. Vâsıf, minare ve mescitlerin kandillerle donandığını, bu sayede gecelerin gündüz gibi aydınlandığını ifade etmektedir:

*Donanup cümle kanâdîl-i menâr u mescid
Meş’al-efrûz-ı merâm oldı ‘umûmen İslâm*

*Oldı şol rütbede revnak-dih-i ‘âlem rûze
Rûz-ı fîrûza döner tâ-be-seher zulmet-i şâm*

Enderunlu Vâsıf

Sürûrî minarelerdeki kandillerin, karanlık gecede halkı doğru yolu gösteren meşalelere benzediğini söylemektedir:

*Her minâre ise kandîl ile bir meş’aledir
İtmege togrı yola halkı hidâyet ramazân*

Sürûrî

Ramazan geceleri kandiller sayesinde öyle aydınlıktır ki halk, yıldızların yeryüzüne indiğini düşünmektedir. Kandiller sanki gökyüzünü aydınlatan bir güneş gibi geceyi gündüze çevirmiştir:

*Göricek mâhyasın gice ahâlî-i civâr
Sâbitât-ı felegi hâke iner sandı hemân*

*Neşr-i nûr ideli çün mihr-i dirahşân Ramazân
Giceyi gündüz idüp oldı nümâyân Ramazân*

Zîver Paşa

Bursalı Rahmî, kandillerle süslenmiş minareleri düğün gecesine hazırlanan bir geline benzetmiştir. Onu gören hayal damadı ise hayretlere gark olmuş, gelinin boynuna mücevherler takmıştır:

*Nev-'arûs oldı şebistânda meger şekl-i menâr
Gerden ü gûşına virmiş zer ü zîver rûze*

*Zeyn ider sanma kanâdîl anı meşşâta-vâr
Hâl-i zerrîn kodı ruhsârına yer yer rûze*

*Hayrete vardı göricek anı dâmâd-ı hayâl
Asıcak boynına meftûl mücevher rûze*

Bursalı Rahmî

Mahyalar, divan şairlerini derinden etkilemiş olmalıdır ki Bahtî mahlaslı Sultan Ahmed, sadece mahyaları anlatan “kandil” redifli bir gazel bile yazmıştır (Kayaalp, 1999, s. 206). Birçok divan şairi bu geleneğe atıfta bulunarak mahyaları; mücevher, nur, Tur Dağı, fanus, güneş, yıldız, Nur Dağı... gibi birçok farklı nesneye benzetmiştir.

*Minârelerde kanâdîl zînet itdüirdi
Sitârelerle olup dâfi' u'z-zulem rûze*

Âlî

*Çeşm-i dikkatle hayâlitse sanur ehl-i basar
Nûra gark oldı kanâdîl-i menârât-ı cihân*

Re'fet

*Oldı her kubbe cevâmi'de misâl-i Sînâ
Nahl-i Tûr anda menârât-ı kanâdîl-efşân*

Ahmed Hamdî

*Olмага meş'aleci râh-ı Ziyâ Pâşâ'da
Her menâr oldı meger ser-be-kadem bir fânûs*

Enderunlu Fâzıl

*Giceler cümle menâr üzre yanup kandiller
Câmi'ân olmada reşk-âver-i hûrân-ı cihân*

Ferîde Hanım

*Oldı her câmi'-i vâlâ cebel-i Nûr'a nazîr
Her menâre şecer-i Tûr gibi şu'le-feşân*

Haşmet

*Mir'ât-ı felekde görinen sanma kevâkib
Eşkâl-i kanâdil-i menâr-ı leme'ândur*

Sabîh

Enderunlu Fâzıl ise bu mahyaları hazırlayan ve adına *kayyum* denilen cami görevlilerini, maharetlerinden dolayı övmektedir:

*Kayyum ki kanâdil ile şâmı seher eyler
Kandil uçurur yıldıza ragmen neler eyler*

*Seyyâreye ip takmada 'arz-ı hüner eyler
Mâhiyyet-i eflâke 'aceb kim nazar eyler*

Enderunlu Fâzıl

[...]

*Kandil uçurur kayyum-ı seyyâre-keş ammâ
Bir tayr-ı zücâcî ki hümâ-yı tayerândır*

*Yazdıysa eger kayyum-ı dâná dişine taş
Hep şeyh-i ekûle söz atar nâdire-dândır*

Enderunlu Fâzıl

Bazı şairler ise mahyalara yazılan yazılardan bahsetmişlerdir. Seyyid Vehbî, kendisinin bir ressam olması hâlinde ramazanın sonuna

yaklaşıldığını ifade eden “elvedâ” yazısını erkenden yazacağını ifade etmektedir. Anlaşıyor ki şair, ramazanın hemen bitmesini istemektedir:

*El-vedâ’ resmini evvel giceden eyler idim
Hele ben mâhya kandîline olsam ressâm*

Seyyid Vehbî

Buna karşılık Enderunlu Fâzıl ise “mübârek-bâd” yazmak suretiyle ramazanın feyzi ve bereketine gönderme yapmaktadır:

*Süreyyâdan mübârek-bâd yazdı kayyum-ı gerdûn
Zemîn ü âsumân tebrîk ile nûr-ı sefid olsun*

Enderunlu Fâzıl

Sâbit’in aşağıdaki beytinden sadece minarelerin değil, camilerin içinin de daire şeklindeki kandillerle süslendiği anlaşılmaktadır:

*Kubbe kandilleridir dâ’ire-i hal-kârî
Zav-ı kâşâne-i tâ’ata zer-endûde tavân*

Sabit

Ramazana Özgü Tipler

a. Davulcu

Osmanlının asırlar boyunca sürdürdüğü ve bize miras bıraktığı geleneklerden birisi de ramazanda Müslümanları sahura kaldıran davulcuların icra ettiği gelenektir. Bu görevi eskiden mahalle bekçileri ifa etmekteydi. Osmanlı döneminde bekçiler, mahallenin güvenini ve sevgisini kazanmış olmalıdır ki çoğu zaman Bekçi Baba olarak vasıflandırılırdı. Bütün mahalle halkını tanıyan bekçi, asayiş görevinin yanı sıra ramazanlarda sahur vaktini mahalle halkına duyurmakla da mükellefti.

Her gece sahur vaktine kadar mahalle bekçileri, davul çalarak mahallelerini dolaşır ve arada bir davul kesip “sahur vaktidir” diye bağırırdı. Ramazanın ikinci üçüncü gecelerinden itibaren ücretle tuttıkları tekerlemecileri, mânicileri yanlarına alarak mahallesinde bulunan konakların

ve evlerin kapılarında mâniler söylemeleri de âdettendi (Balıkhane Nazırı, t.y., s. 155).

Divan şairleri, bekçilerin ramazanı sabırsızlıkla beklediklerini çünkü bu ayda bahşişler sayesinde gelirlerinin arttığını özellikle vurgulamışlardır:

*Mansıb aldım sanur erbâb-ı emel bâbında
Bekçiler olsa gelüp tabl-zenân-ı ramazân*

Sürûrî

Sabîh, bekçilerin boşuna davul çalmadıklarını amaçlarının bahşiş, börek ve baklava olduğunu söylemektedir. Bunun için mâniler söyleyen bekçiler, bu isteklerinin yerine getirilmesi için davula ısrarla vurmaktadırlar. Bu yüzden halk, davulun sesinden rahatsız olmaktadır:

*Boşına sanma tavul çalmadadır
Bekçiler de giceler bî-hengâm*

*Bahşiş ü hem börek ü baklavayı
Beyt ile bir bir iderler ihâm*

*Fi'l-mesel evc-i felek olsa dahi
Tavulun sît ü sadâsına makâm*

*Nâs kös dinlemiş itmezler gûş
Halkı bihûde iderler sersâm*

Sabîh

b. İmam, Vâiz, Müezzin

Osmanlı toplumunda imamlar, sadece cami görevlisi olarak hizmet vermemişlerdir. Padişah beratı ile tayin olunan imam, aslında mahallenin dâhilinde bulunduğu kazanın bir anlamda yargıcı, mülki ve belediye amiri olan kadının da temsilcisidir (Ortaylı, 1974, s. 95). İmam, mahalle halkı arasında öyle etkilidir ki mahalleye yeni bir kişi veya ailenin taşınabilmesi için imamın kefaletinin şart koşulduğu görülmektedir. İmamlar, eskiden bir anlamda mahallenin muhtarlığını da üstlenmiş kişilerdir.

Bütün bunların yanı sıra ramazan gelince imamın hem görevleri hem de önemi toplum içinde daha da artmaktadır. Bu rolünden olsa gerek divan şairleri, imamları bazen olumlu bazen de olumsuz bir şekilde zikretmişlerdir. Örneğin Mesîhî, imamların ramazan boyunca halka kılavuzluk yaptığını söylemektedir:

Çün bir aylık yoldan istikbâl-i şâh-ı 'id için

Halkun önine düşüp itdi kulavuzluk imâm

Mesîhî

Buna karşılık Sabîh, imam ve müezzinlerin halka boşuna yardımcı olmadıklarını, bu kişilerin nerede yemek kokusu duyarlarsa oraya koştuklarını ifade etmektedir:

Çâk-ı mihrâb idüp cismini tâb

Teşnelikden sika burnını imâm

Hayrına sanma mü'ezzin çelebi

Tuta bâlâ-yı menâr üzre makâm

Bî-muhâbâ o yere 'âzim olur

Nereden görse çıkar dâd-ı ta'âm

Sabîh

İmamlar, aynı zamanda görevli oldukları camilerde vaizlik de yapmaktadır. Sürûrî, vaizin coşkusundan ramazanın geldiğinin anlaşıldığını belirtmektedir:

Kubbe-i câmi'i toldurdu hurûş-ı vâ'iz

Çıkdı evc-i felege şimdi sadâ-yı ramazân

Sürûrî

Enderunlu Fâzıl, ramazanın gelişiyle birlikte vaizlerin ehl-i keyfe, rindlere karşı takındıkları tavırdan rahatsız olmaktadır. Muhtemelen vaizler, kürsüden bu kişilerin günahkâr olduğunu ifade etmiş olmalıdır ki Fâzıl da onlara sitem etmektedir. Aslında vaizin günahkâr olduğunu söyleyen şair, rindlerin sevabından onlara da pay vermeyi teklif etmektedir:

Nev-mâh-ı sıyâm açdı dehânın geliyor ay

Aç gözli misâfirdir ider müflisi rüsvây

*Ardında nücûm-ı felegi eylemiş alây
Keyf ehline gösterdi yine kâmet-i dü-tây*

*Ol na'ra-i rindân-ı mey-âşâma bedel vay
Kürside ider vâ'iz efendi yine hay hay*

*Taksîm-i sevâb eyleyelim geldi şerîf ay
Hem şeyhe dahi vâ'ize lâkin virelim pay*

Enderunlu Fâzıl

İmamları eleştiren divan şairleri, müezzinler söz konusu olunca övgü dolu sözler söylemektedirler. Aşağıdaki beyitlerde şairler, müezzinlerin sesinin güzelliğinden bahsetmekte, onları bülbüle benzetmektedir:

*Hams-i evkât-ı mübârekde mü'ezzin çağırur
Ey du'â-pîşe icâbet demidir şimdi uyan*

Enderunlu Fâzıl

*O bülbüller gibi feryâd iden 'âşık mü'ezzinler
Nidâ eyler idi tevhîd ile derd ehline lâ'dan*

Şemsî

*Mü'ezzinân-ı hoş-elhânı çeşm-i 'ibretle
Gören kıyâs ider incü kafesde hakk-ı kırân*

Hâtem

*Feyz-bahş olmada 'uşşâka sadâ-yı temcîd
Her mü'ezzin sanasın bülbül-i nâlân oldu*

Vahyî

c. Ramazan Sofuları ve Cer

Ramazana mahsus tiplerden biri de ramazan sofusu veya imamı olarak nitelendirilen kişilerdir. Sâbit'in aşağıdaki beytinde ifade ettiği bu tipler, ramazanda özellikle saraylarda ve konaklarda istihdam edilen görevlilerdir:

*Alınur mı ramazân sûfîlerinden Mushaf
Rahlenün nevbetini beklemeyince insân*

Sâbit

Divan şiirinde ramazan sofusundan genellikle, on bir ay boyunca camiye uğramayan; fakat ramazan ayı gelince yeniden zahitliğe dönen tipler kastedilmektedir. Yani bunlar samimiyeti şüpheli, çoğunlukla menfaatlerinin peşinde koşan riyakâr kişiler olarak vasıflandırılmaktadır.

Örneğin aşağıdaki beyitlerde Enderunlu Vâsîf, bu tiplerin boğazlarına düşkün olduklarını, bu yüzden onları sofradan uzak tutmak gerektiğini söylemektedir. Öyleki ramazan sofusu, hilali gördüğünde onu bir parça ekmek sanmaktadır. Bunlar sofrada pilav ve yahni gördüğünde hemen onu kapmaktadır ve gözleri asla doymamaktadır:

*Gösterme sakın sofrada bir sûfiye yoksa
Dil-sîr olamaz tâ-be-pilav yahni kapandır*

*Bulsa yemege niyyeti var lafz-ı ta'âmı
Ehl-i şikem ol rütbe gedâ çeşm-i harândır*

*Hayrına çıkar sanma menâr üzre mü'ezzin
Ahşâma kadar dūd-ı ta'âma nigerândır*

*Gördükçe hilâl-i felegi gürsine-çeşmân
Ser-sofra-i çarh üzre sanur pâre-i nândır*

*Kurs-ı mehe bir diş bileyiş var iken anda
Mehdir o degül nân deyü gel ersen inandır*

*Nısfıyye sanur encümi encümse felekde
Memdûhuma zerrîn tabak u sînî-i hândır*

Enderunlu Vâsîf

Sabîh, sofuların bellerinde misvak ve ellerinde tesbihle camiye geldiklerini fakat her hâllerinden riyakâr olduklarının anlaşıldığını söylemektedir. Hatta bunların oruçluyken güya yanlışlıkla meyve yediklerini de ifade eden şair, sofuları ham olarak nitelendirmektedir:

*Şeyh efendi nice sûfiler ile
Câmi'e varmaga eyler ikdâm*

*Belde misvâk u elinde tesbîh
Virdi erbâb-ı riyâ böyle nizâm*

*Bir selâm alması üç vâv iledir
Ramazân sûfisine virme selâm*

*Vâ'izân sübha-i sad-dâne ile
Turmayup halka iderler nice râm*

*Virmez ârâma mahal mu'zisi
Mescide varmaga eyler ibrâm*

*Mîve-i rûzeyi sehv ile yimiş
Olmamış puhte dahi sûfi-i hâm*

Sabîh

Ramazan sofularının en tipik özellikleri; ramazanın gelmesiyle birlikte ellerine tespih almaları, camileri doldurmaları, namaz niyazla meşgul olmalarıdır. Fakat bütün bu fiilleri samimi bir şekilde değil de menfaat sağlamak amacıyla yapmaktadırlar. Re'fet, aşağıdaki beyitlerde bu tip insanları eleştirmektedir:

*Elde tesbîh-i riyâ dilde hayâl-i iftâr
İsm-i "Yâ Fâtır"a şugl üzre gezerler yârân*

*Ceste ceste zurefâ haylice baş gösterdi
Harem-i mescid ü câmi'de okundukça ezân*

*Ramazân sûfilerinden baş alınmaz hâlâ
Kimisi mu'tekif olmuş kimisi eczâ-hân*

*Kimi mihrâba imâm olmaga tâlib geçinür
Kimi mahfilde mü'ezzinlik ider rûz u şebân*

Re'fet

Enderunlu Fâzıl, aşağıdaki beyitlerde müstehzi bir tavırla ramazan sofularının tavırlarını anlatmaktadır. Şair, bunların güneşi görünce ekmek, hilali görünce çörek zannettiğini bu yüzden pisboğazlı olduklarını söylemektedir. Öyle ki yemek arzusuyla iftarı bekleyen sofuların tek amacı bir konakta misafir olabilmektir. Bunlar öyle aç gözlüdür ki kürsüde Mâide Suresi'nden bahsederken aklına hemen yemek gelmektedir. Kürsüden söyledikleri sözler ise buz gibi soğuktur ve cehennemde yanmalarına sebep olacaktır:

*Cânına yetdi yine şeyh-i ekûlun açlık
Görinür çeşmine hurşîd gibi her bir nân*

*Görse nev-mâhı dahi hâs çörek zann eyler
Belki eflâke tutar hırs ile tarf-ı dâmân*

*Cân atar şevk-i ta'âm ile dem-i iftâra
Bir büyük hânede illâ ki olursa mihmân*

*Va'z ider kürsîde ammâ ki bütün fikr eyler
Lezzet-i çâşnî-i süfrede zevk-i elvân*

*Sûre-i "Mâ'ide"den va'zı bütün bahs eyler
Hep "külû veşrebû" âyetlerin eyler tibyân*

*Karnı vüs'atde ki dehşet-figen-i Zü'l-karneyn
Lokma-i sahtı telâş-âver-i rûh-ı Lokmân*

*Sözi bârid ise de mi'desi ammâ pürdür
Kürsîde söylediği dûzaha kurs-ı nîrân*

Enderunlu Fâzıl

338

Enderunlu Fâzıl başka bir beyitte ise sofuların kürsüde iken sözlerinin hep yemek ve içmek üstüne olduğunu söyleyerek onların gerçek niyetini ortaya koymak istemiştir:

*Yine kürsîye su'ûd eyledi vâ'iz ammâ
Sözi hep lezzet-i meşrûb ile me'kûl üzre*

Enderunlu Fâzıl

Halîmî ise ramazan sofularını riyakâr olmakla suçlamaktadır:

*Savma'a derdine ugradı sata sûfî riyâ
Urdı vesvâsı yine tomrugına zindân-bân*

Halîmî

*Başka vâdîde teferrücle riyâ-pîşeleri
Serserî gezmededür sûfî misâl-i hayvân*

Halîmî

Sâbit, zahid görünümündeki bu tipleri şeytana benzetmektedir. Nasıl ki ramazan gelince şeytan cehenneme hapsedilmektedir, ramazan sofusu da bu ay boyunca çilleye girmiştir:

*Çilleye vesvesesiz girdi kapandı zâhid
Habs olur tâ ramazân âhir olunca şeytân*

Sâbit

Seyyid Vehbî, ramazanla birlikte sofuların camileri istila ettiğini; kiminin mahfilde kiminin minarede kiminin ise mihrabda olduğunu ifade etmektedir. Bunların daha önce ellerinde kadehle meyhanede gazel söylerken şimdi ellerinde tespih ile mescidde cüz okuduklarını da ayrıca belirtmektedir:

*Alınur mı ramazân sûfilerinden câmi'
Kimi mahfilde mü'ezzin kimi mihrâba imâm*

Seyyid Vehbî

*Küpe dek düşdi Ayasofya'daki hum dibine
Ramazân sûfisi bî-tâb nice bâde-keşân*

*Câm der-dest gazel-hânlık iden mey-kedede
Şimdi tesbîh-be-kef mescide olmuş cüz-hân*

Seyyid Vehbî

Bursalı Rahmi ise ramazandan önce halka selam vermek için eğilmeyen sofuların, ramazanın verdiği meşakkatle iki kat olduklarını söylemektedir:

*Ham kılup virmez iken halka dahi doğru selâm
Zâhidün kâmetini eyledi çenber rûze*

Bursalı Rahmi

Divan şiirinde bu tarz tiplerden biri de cerci veya cer hocası olarak nitelendirilen kişilerdir. Eskiden ramazanda medreseler tatil edildiğinden, talebenin çoğunluğu vaizlik, imamlık ve müezzinlik yapmak üzere ekseriyetle köylere ve kasabalara dağılırdı. Bunlar gittikleri yerlerde ibadet hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlardı. İaşeleri de hizmet verdiği kişiler tarafından karşılanırdı. Cer hocaları bayram arifesinde mescidin önüne büyük bir bez serer ve fitre başta olmak üzere halk tarafından hediye edilen gömlek, mintan, yağlık, çorap, mest, bayram şekeri vb. birçok eşyayı toplarlardı.

Cerciler, bu davranışlarından dolayı divan şairlerinin eleştirisine maruz kalmıştır. Çünkü yaptıkları işi bir menfaat karşısında ifa etmektedirler. Sürûrî, bu tiplerin ramazanda epey para topladıklarını söylemektedir:

*Şeyh cem'-i sadakât itdi fakîrim diyerek
Oldı miskîne biraz mûcib-i servet ramazân*

Sürûrî

Enderunlu Fâzıl ise cer hocalarını, ehl-i şikem olarak nitelendirmektedir. Görünürde zahid gibi olsalar da elbiselerinin altında keşküllerini hazır tutmaktadırlar. Bunlar gittikleri yerden yiyecek ve fitre toplayan tiplerdir. Cer hocalarının tek bir isteği vardır. O da bütün ayların ramazan olmasıdır. Çünkü bu ayda cerciler, epey para ve yiyecek toplamaktadır:

*Ol ehl-i şikem şeyh-i kavî-mi'de ki dâ'im
Endîşesi âlûde-i elvân-ı hândır*

*Olsa ne kadar câme vü destârı müşekkel
Keşkûl yine ferrâcesi altında nihândır*

*Dâmen-be-miyân elde 'asâ 'ide varınca
Hep câme-sitân lokma-sitân fitre-sitândır*

*İster yine zâlim on iki mâh ola rûze
Çün cerr-i menâfi' ide ne tuhfe evândır*

Enderunlu Fâzıl

d. Rind

Divan şiirinde rind, genellikle âşğın dolayısıyla şairin ta kendisidir. O, hoşgörüsü ve dürüstlüğü ile içi dışı bir olan insandır. Bu özellikleriyle rind, zahid tiplemesinin tam zıddı olarak karşımıza çıkmaktadır. Rind; avare, olup biteni umursamayan kişiliğiyle epiküryen bir hayatı benimsemiştir.

Ramazanın gelişiyle birlikte meyhanelerin kapanması en çok rindleri etkilemektedir. Daha önce rahatlıkla ayş u işrette bulunan rindlerin düzeni, ramazanın gelişiyle birlikte bozulmuştur:

*Hurd u hâbı şeb ü rûz eyledi rindâna harâm
Giceyi gündüze katup geleli mâh-ı sıyâm*

Seyyid Vehbî

Rindin ramazan sofusundan farkı riyakârlık yapmamasıdır. Ramazanın gelmesi rindin zevk ve eğlencesine mâni olmuştur. Fakat yine de ramazanın hürmetine ağzına içki koymamaya tevbe eder:

*Sâkî ayagın çek ki zamân başka zamândır
Sâgar yerine şimdi hilâl-i ramazândır*

Enderunlu Fâzıl

*Terk idüp câm-ı sabûhı üdebâ-yı rindân
Tevbe-i 'ahd-i nasûh itmege eyler ikdâm*

*Kesb idüp her biri bir suret-i zibâ-yı salâh
Oldılar nâsiye-fersâ-yı Hudâ-yı 'allâm*

[...]

*Devr iderken gice meclisde şarâb-ı gül-fâm
Der-i hum-hâneye mühr urdı gelüp mâh-ı sıyâm*

*Dest-i mi'mâr-ı füyûzât-ı kaderle cümle
Yapilup ehl-i harâbât-ı 'imâret-encâm*

*El yudî fıskiye-i meyden ayag-ı sâkî
Âb-ı rûyıyla vuzû itdi bütûn rind-i enâm*

Enderunlu Vâsıf

Ramazanda içki içemeyen rindler, bu sefer ellerine kahve fincanı almışlardır. Kahve içmek de onlar için ayrı bir zevktir:

*Nûş-ı sahbâya bedel kahve içerler rindân
Cam-ı mey yerine 'arz itmede fincân Ramazân*

Zîver Paşa

Rindlerin ramazan boyunca bir diğer meşgalesi ise tespih çevirmektir. Eline şarap kadehini alamayan rind, sabır tespihi çekerek ramazanın sona ermesini beklemektedir:

*Rindi gör sâgar-ı gül-gûna bedel
Çevirür sübha-i mercânı müdâm*

Sabîh

*Seng-i tevbeyle kırup şişe-i sahbâyı bütûn
Şimdi tesbîh çeker câma bedel hep rindân*

Haşmet

Ramazanın sona ereceğine işaret eden hilâlin görünmesi, rindler için sadece bayram müjdesi değildir. Aynı zamanda ramazan süresince kapalı olan meyhanelerin açılmasına sebeptir. Öyle ki rindlerin gözüne bayram hilalini gözetlemekten kara sular inmiştir. Bayram, rindlerin imdadına Hızır gibi yetişmesi beklenen mübarek bir zaman dilimidir:

342

*İntizâr-ı mey-i gül-reng ile bayram ayına
Baka baka inecedür gözümüze kara su*

Fuzûlî

*Kıla erbâb-ı dili âb-ı hayâta sîr-âb
Erişip Hızır gibi âh mübaârek bayrâm*

Nedîm

Ramazanın uzun sürmesinden şikâyetçi olan rind, bayramın erken gelmesi için bir şikâyet mektubu bile yazmıştır:

*Kendiden gitme gibi bir sefer-i dûr olmaz
Mezheb-i rindde besdir bu kadar 'özü-i sıyâm*

*Za'fdan şekve idüp kâğıd uçurdu yâhud
Bir gün evvel gelüp imdâda yetişse bayrâm*

Seyyid Vehbî

e. Tiryaki, Ehl-i Keyif

Osmanlıcada müptela manasında kullanılan tiryaki, ramazaniyelerde sıkça kullanılan tabirlerden biridir. İçki, afyon, kahve ve tütün gibi keyif verici maddelere bağımlı olan tiryakiler, ramazanın vazgeçilmez tiplerindedir. Ramazan boyunca içki ve afyon gibi keyif vericilerden uzak durmak zorunda kalan tiryakiler, bu ayın bir anlamda mağdurudurlar.

Eskiden içkiye müptela olanlara *bekri* denmekteydi. Ayyaş veya mestler için çoğunlukla "Filan adam işi bekrîliğe döktü." tabiri kullanılmaktaydı (Abdülaziz Bey, 1995, s. 250). Doğal olarak ramazanın gelişiyle birlikte meyhanelerin kapanması en çok bekrileri etkilemektedir. Divan şairleri, ayyaşların bu durumunu bazen alaylı bazen de eleştirel bir tavırla beyitlerinde tasvir etmişlerdir.

Aşağıdaki beyitlerde Enderunlu Vâsîf, bir tiryakinin ağzından ramazanın gelişini anlatmaktadır. Ramazanın yaklaştığını duyan tiryaki, biraz ağır canlılıkla ve isteksizce davranmaktadır. Etrafindakilere bunun takvimden kaynaklanan bir hata olabileceği yolundaki serzenişleri, tiryakinin ne kadar zor durumda olduğunu göstermektedir:

*Tiryâkiye tâ ki Ramazân geldi dinilse
Lâ-havle-künân dir eleminden ne zamândır*

*Tedkik-i nazar eyle şu takvîme birâder
Üftâde-i havf itme bizi belki yalandır*

Enderunlu Vâsîf

Bu yüzden olsa gerek ehl-i keyfin biri, şaban ayının henüz bitmediğini söylemektedir:

*Ehl-i keyfin birisi dir ki behey sultânım
Aydın ay bellü hisâb olmadı şa'bân tamâm*

Nedîm

Zâtî, ramazanın gelişiyle ayyaşların artık zühd ehli olmaları gerektiğini söyleyerek onlara nasihat etmektedir:

*Geldi 'ayyâşların aldı ayagın ramazân
Zühd işin tâc gibi başa çıkardı el'ân*

Zâtî

Sürûrî de aynı şekilde meykeşlerin hiç olmazsa Ramazan Bayramı'na kadar bir sufi gibi davranmalarını tavsiye etmektedir:

*Ramazândur yetişür 'ayşı bıraksun mey-keş
Şunda bayrâma kadar sûfi-i hod-kâm olsun*

Sürûrî

Halîmî, ramazandan önce naralarla inleyen meyhanelerin şimdi sessiz olduğunu, sarhoşların artık camilerde hayran bir şekilde yattıklarını söylemektedir. Tabii burada *hayran* kelimesinin afyon sarhoşu anlamına geldiğini de söylemeliyiz. Anlaşıyor ki içki içemeyen mestler, ramazan boyunca afyon tiryakisi olmaktadır:

*Gûşe-i mey-kedeye sığmaz idi na'ralar
Şimdi maksure-i câmi'de yaturlar hayrân*

Halîmî

*Sâgarı hokka-i ma'cûna mübeddel itdi
Şürbi kalb eylediler berşe zarûrî rindân*

Seyyid Vehbî

Cesâri, ramazanın gelişini müjdeleyen rü'yet-i hilâle başka bir şahit daha bulmuştur. O da tiryakilerin hâlidir. Çünkü ramazanla birlikte tiryakiler, tıpkı bir hilale benzemişler, boyunları iki kat olmuştur:

*Dâl oldu bugün kadd-i hilâl-i tiryâkî
Yetmez mi efendi ya bu şâhid ramazâna*

Cesârî

Hâtem ise ayyaşların gözlerinin kandil gibi parladığını çünkü şerifeleri parlak bir kadehe benzettiklerini söylemektedir:

*'Aceb mi gözleri kandîle dönse mestânun
Görüp şerîfeleri sandı sâgar-ı rahşân*

Hâtem

Tiryakinin gözü şerîfelerde yanacak kandillerde, kulağı ise ezandadır. Çünkü iftarla birlikte tekrar keyfine bakacaktır:

*Gün batdı şikem-hârelerün hep günü togdı
Bu remzi ider magrib ezânı ramazânun*

Lebîb

*Etrâfına keyf ehli nola göz kulak olsa
Gûş u niğehi vakf-ı menârât-ı ezândır*

Enderunlu Vâsıf

Bekrilerin bir diğer beklentisi ise ramazanın sona erip şevval ayının gelmesidir. Ramazanın bitmesiyle artık meyhaneler açılacaktır:

*Şevvâldedir bekrîlerin maskat-ı re'si
Şehr-i ramazân içre garîbân-ı cihândır*

Enderunlu Fâzıl

Eskiden afyon tiryakileri de oldukça fazlaymış. Birçok kişi ceplerinde taşıdıkları kutulardan hap şeklinde yapılmış ve *gıda* tabir ettikleri afyonu çıkarıp yutmayı âdet hâline getirmişti. Bugün de kullanılan “afyonu patlamak” deymi de eski dönemin ramazanlarından kalan bir hatıradır, şöyle ki; afyon müptelaları ramazan gelince gündüz afyon yutamadıklarından çok ızdırap çeker, bir yerde duramazlarmış. Sonunda şöyle bir çare bulmuşlar: Afyon hapını (macununu) ince bir kağıda sarar, üzerine tekrar afyon sarar, onun üzerine yine kağıt sarar, böylelikle istedikleri büyüklükte neredeyse ceviz kadar bir afyon yuvarlağı elde ederler, bu büyük hapı sahurda

yutarlar. Mide salgısıyla afyonun üzerine sarılan kağıt parçaları birbirini takiben sırasıyla erir, bunlar da iftara kadar kafayı bulurlar. Böylece oruçlarını bozmadan bir hîle-i şer'îye ile ramazan boyunca da afyon yutmuş olur ve tiryakiliklerini devam ettirirler. Afyon sarmaya yarayan kağıtlara *kefen*, afyonu kağıda sarmaya da *kefenleme* denirdi. Nâbî bir beytinde bu hadiseye işaret ediyor:

*Ramazânda sarıp afyona kefen
Mi'deni mürdeye etme medfen*

Nâbî

Afyon, kullananlara uyku ve uyuşukluk verir. Afyonun kötü tesiriyle çok zayıf ve çelimsiz görünen tiryakiler, mezardan çıkmış ölümlere benzemektedir:

*Gerçi kim berş ile efyûnu kefenler yutaruz
Dönerüz makbereden çıkmışa ammâ ki hemân*

Cinânî

Bazen afyonu fazla yutan tiryakiler, akşam ezanını bile duyamayacak kadar kendilerinden geçerler:

*Ehl-i keyfin hele keyfiyyetini hiç sorma
Hasret-i berş ile efyûn ile pek hâli yamân*

*Bir şeker-hâba talup yatdı ki ta'bir idemem
Açamaz çeşmini gûş itmeyicek savt-ı ezân*

Sünbülzâde Vehbî

Eskiden afyon tiryakilerinin birçoğu, Süleymaniye Camii'nin karşısında ve medreselerin altında otuz beş dükkândan ibaret sıra kahvelere devam ederlerdi. Bu kahveler ağızına kadar tiryakilerle dolardı. Tiryakiler, afyonunun tesiriyle uyku ve uyuşukluk hâli içinde iken kahve içmeyi âdet hâline getirmişlerdir. Bu yüzden iftar sonrasında "gıdâ" diye tabir olunan afyonu yutan tiryakiler, mutlaka kahve içmeye de giderlerdi:

*Rûzı şeb olsa nola cümle-i ehl-i keyfün
Gûy-ı hurşîdi gıdâ itmegi eyler tasmîm*

*Kimi kâgıd uçurur gûşe-i tenhâda velî
Vaz'-ı sâ'imle mesâcidde olur yine mukîm*

*Kâgıda sardı gıdâsın dahi neyler bilmem
Fikr-i keyf ile olup kârı perîşân u sakîm*

*Kimi tahmîse gider râyiha-i kahve için
Tâ meşâmına ide bâd-ı ferah neşr-i şemîm*

Nazîr

Kahve sadece afyon tiryakilerinin değil, birçok kişinin sevdiği bir içecektir. Özellikle bekri olanlar, ramazanın ayı boyunca içkinin yerine kahveyi tercih etmişlerdir:

*Kadeh-i ratl-ı girân mertebesi neş'e verir
Kahve-âşâma ağır kahve ile bir fincân*

Sâbit

*Şürbi kalb eyleyelim berşe anındur devrân
Kahve fincânları dönsün bedel-i gerdiş-i câm*

Seyyid Vehbî

*Dest-i tiryâkî-i dü-tâ-yı felekde yâhud
Kahve-i leyl-i siyâhî ile tolmuş fincân*

Enderunlu Fâzıl

Tütün tiryakileri bugün olduğu gibi eskiden de iftar vaktini dört gözle beklemektedir. Osmanlı döneminde özellikle nargileler vasıtasıyla bu alışkanlıklarını gideren tiryakilerin en büyük keyiflerinden biri de tütünün yanında kahve içmektir:

*Vakt-i imsâkdaki micmere-i 'anberden
Hoşdur âlüfteye iftârda bir lûle duhân*

Sâbit

*Efyûn-hâr ağırlamak ahafdır ki gıdâsı
Bir fincân ağır kahve vü bir lûle duhândır*

Enderunlu Vâsıf

*Vakt-i imsâkda misvâka bedel agzımdan
Düşüyor çüb-ı duhân yok bu kelâmımda riyâm*

Seyyid Vehbî

Bazı bekriler ise içkinin yerine mecburen tütünü koymuşlardır:

*Mînâ-yı şarâbı kılalım mescide kandil
Nûş-ı meyi tebdil idelim şürb-i duhâna*

Âsım Çelebizâde

f. Şahne

Şahne, şehrin inzibat işleriyle alâkalı memurlardan biridir. Genellikle meyhanelerin denetimiyle görevlidirler (Pakalın, 2004, s. 305). Eskiden meyhanelere Müslüman ahalinin gitmesi yasak olduğundan, şahneler yakaladıkları Müslümanları cezalandırır, meyhaneleri de kapatırdı. Bu yüzden özellikle rind karakterli divan şairlerinin sevmediği bir tiptir.

Ramazanlarda kontrollerini artıran şahneler, divan şairleri tarafından kıyasıya eleştirilmiştir. Meyhaneleri basan şahne, bazen ramazana da benzetilmiştir. Çünkü ramazanın gelişiyle meyhaneler kapatılacaktır:

*Şöyle bir gaflet ile basdı ki ta'bir idemem
Güyyâ bezmi basan şahne gibi bî-hengâm*

Koca Râgıb Paşa

*Yevm-i şek sohbetine şıra sıkarken yârân
Sıkbogaz itdi basup şahne-i şehri ramazân*

Sâbit

Sahur

İlk teravihin kılınmasının ardından ramazan, sahurla devam eder. Sahura kalkmak, her oruç tutan Müslümanın duygu dünyasında farklı yansımaları olan bir uygulamadır. Büyükler için bir sünneti yerine getirme duygusu veren sahur, küçükler, çocuklar için aynı zamanda zevk verici bir oyun gibidir. Sahura kalkmak çocukların hoşuna gittiğinden akşamdan annelerine, ninelerine sıkı sıkı tembihte bulunurlardı:

*Sıbyân heves-i ni'met-i savm ile dimekte
Bu şeb beni cânım nene sâhûrda uyandır*

Enderunlu Vâsıf

Aslında çocuklar, oruçla mükellef değildir. Fakat sahura kalkınca kendilerini oruç tutmak zorunda hissederler. Orucun meşakkati, neşe içinde çocukların bütün enerjilerini ve hareketliliğini de alıp götürür:

*Hükm-i sıbyânda iken gonca dahi gülşende
Rûze-dârân gibi leb-beste olur tâ ahşâm*

Enderunlu Fâzıl

Eskiden hava karardığında elinde fener olmadan sokağa çıkmak yasaktı. Fenersiz sokağa çıkanlar hırsız olduğu şüphesiyle tutuklanırdı. Ramazanda insanlar sahura kadar sokaklarda olduklarından mutlaka ellerinde bir fener taşırlardı. Bu fenerler, genellikle hayvanların işkembe derisinden yapılmaktaydı:

*Elde işkenbe fener arkada zenbil-i sahûr
Gice faslında şikem-hâreleründür seyrân*

Sâbit

Tütün tiryakileri için sahur vakti büyük bir fırsattır. Bu yüzden sahurda, ağızlarında devamlı olarak tütün çubuğu bulunmaktadır:

*Vakt-i imsâkda misvâka bedel ağızımdan
Düşmüyor çûb-ı duhân yok bu kelâmımda riyâm*

Seyyid Vehbî

İmsâk

Sahuru yapan Müslümanlar, imsak vaktini beklemeye başlarlar. İmsak vaktiyle birlikte yeme içme kesildiğinden şairler, iftarın çabuk gelmesini istemektedirler:

*Bûse-i gerden-i berrâka olur mı imsâk
Sofra-i vuslata kalur mı gönülde ârâm*

Re'fet

Eskiden imsak vakti, çoğunlukla şafağın gözlenmesiyle tespit edilmekteydi. Bu yüzden herkesin gözü felektedir:

Mâh-ı rûze geleli mihr nazardan düştü
Şarkdan garba varınca virüp imsâk ile nâm
 Seyyid Vehbî

Bilmek için dem-i imsâki yahud sâ'atdir
Ki ana çarh-ı bahîl olmada dâ'im nigerân
 Enderunlu Fâzıl

Orucun başladığı yani yiyip içmenin kesildiği bu vakit, bazen davullarla da halka duyurulmaktadır:

Hâb-ı âsâyişi ammâ uçurur bâz gibi
Pâsbân-ı tabil imsâka olup zahme-zenân
 Seyyid Vehbî

İftar

Sahurdan sonra mükellef Müslümanları en çok ilgilendiren vakit iftar olsa gerektir. Gün boyunca sabırla bir şey yiyip içmeden bu vakti bekleyen Müslümanlar için iftar sofraları ayrı bir önem taşımaktadır. Bu yüzden ramazanın ilk gecesinden bayram gecesine kadar her gün aralıksız olarak iftar hazırlıkları yapılırdı. Herkes gücü oranında oruçlu kimseleri memnun edecek, daha doğrusu gözlerini doyuracak zenginlikte bir sofraya hazırlamaya gayret ederdi. Bunun sonucunda Osmanlı mutfağında iftara mahsus pidelerin, yemeklerin, tatlıların yapıldığı da bilinmektedir. İftara duyulan iştîyak ve iftar sofraları, ramazaniyelerde birçok yönüyle zikredilmiştir. Her şeyden önce iftar topunun atılması ile Müslümanlar bayram etmektedir:

Ahşam oldukda dönüp topla sadâsı topla
Sûr ider sâ'im-i hasret-keş-i nân-ı ramazân
 Sürûrî

Kâmî'nin ifadesiyle iftar vakti, cennet nimetlerinin tadını, zevkini gösteren bir zamandır:

*Vakt-i iftârı nümâyende-i zevk-i cennet
Ferkadânun biri anda birisi bunda 'ayân*

Kâmî

İftar sofrası, aynı zamanda Allah'ın bir rahmeti, nimetlerin değerinin anlaşıldığı bir vakit ve duaların kabul olduğu bir zaman dilimidir:

*Bozdu imsâk-ı firâkı gelip iftâr-ı visâl
Kadr u tyd oldu görüldükde cemâl-i ramazân*

Şeref Hanım

*İftâr gelür mâ'ide-i rahmet-i Hak'dan
Her şâm u seher merd-i sabur-ı ramazâna*

Lebîb

*Vakt-i iftâr irişüp yine dizildükçe ni'am
Ya'nî sâ'implere kıldukça ziyâfet ramazân*

Sürûrî

*Vakt-i iftârdır ey dil olur elbette kabûl
Eyle toyunca du'â kim geliyor süfre-i nân*

Sürûrî

İftarın belki de en lezzetli yiyeceği ramazana özel yapılan pidelerdir:

*Kimde bir iş ola şey'i alacak deyü gezer
Meselâ almağa iftârına tâze etmek*

Kâmî

Ramazanda iftara özel bazı tatlılar yapılması âdettendir. Başta güllaç olmak üzere reçeller, baklavalar, kadayıflar ve şerbetler iftar sofrasının vazgeçilmez lezzetleridir:

*Şâm-ı hat ile mihr-i ruhı itse gurûbı
İftâra leb-i kandı dahi şerbet-i cândır*

Hâtif

Tabii herkesin mükellef bir iftar sofrası hazırlaması da mümkün değildir. Bunun için kesenin dolu olması gerekir. Cinânî, maddi imkân-sızlıklar içinde iftarda baklava ve kadayıf yemeyi hayal etmektedir. Midesini hayali yemeklerle dolduran şair, iftarın ardından sabaha kadar kahve içmeyi de istemektedir:

*Bu zamân içre begüm kîse gerekdür pür ola
Ya'nî mânend-i şikem olmaya hâlî hemyân*

*Baklavalara bişürüp zevk u safâ eyleyesin
Yiyeyin tatlu katayıf içesin âb-ı revân*

*Şikemün pür ola mânende-i kîpâ ahşâm
Subha dek kahve içüp seyr idesin cilve-künân*

Cinânî

İftar sonrası en büyük keyiflerden biri de kahve içmektir:

*Bu üç aylarda zarîfân müselles yerine
Kahve içmekdedir iftârda üçer fincân*

Zîver Paşa

Ramazan geleneklerinin önde gelenlerinden biri olan “diş kirası vermek” hemen bütün ramazan şiirlerinde görülür. Eskiden zenginler ramazanlarda hafızları, âlimleri iftara davet eder, iftardan sonra Kur'an'dan bir aşr okunur, bunlar ev sahibine veda ederken her birine ev sahibi tarafından âdet gereği hâl ve durumlarına, mevki ve makamlarına göre kağıtlara sarılmış birer miktar para takdim edilirdi. İşte buna halk arasında “diş kirası” adı verilirdi:

*Rişteyle bağlayıp lebin ol şûh dedi kim
Mihmân-ı hân-ı vasluma bu diş kirâsıdır*

Bâkî

*Gülnâr-ı la'li cennet-i hüsnün kirâsıdır
Cânın verirse âşık ona diş kirâsıdır*

Sünbülzade Vehbi

*Emip gülnâr-ı la'lin eyleme âzürde-i dendân
Ki cân versen de sonra kurtuluş yok dış kirâsından*

Sünbülzade Hayri

*Yüz bin amân dedim bir bûse aldım
İftâr-ı vaslının dış kirâsıdır*

Derdli

Ramazanda nefesine sahip çıkamayan, açlığa dayanamayan ve bu yüzden orucunu yiyen bazı tipler vardır. Mehmed Sıdkî, özellikle midesine düşkün bu insanları alaycı bir şekilde tasvir etmektedir:

*O gün irkence biraz kalkmış idi
Yokladı yerde turan boş sepedi*

*Konsol üstinde görünce şekeri
Bakdı yutkundı bitirdi sıfırı*

*Gördi bir şey turuyor pasta gibi
Cânı imrendi begin hasta gibi*

*Ağzının akdı suyu âh didi
Sonra kızdı orucu bozdu yedi*

*İçini çekdi toyunca karnı
Didi ey on bir ayın sultânı*

*Her nasılsa bugün itdim 'isyân
Beni 'afv eyle mübârek ramazân*

*Dün sabâh va'zda Ferdâne Hanım
Anladırđı didi dinle a canım*

*Dün yemiş begi kazârâ orucu
Bence yokdur hanımın burda suçı*

*Böyle düşkün iken o mi'desine
Bozmamak müşkil orucu bu sene*

Teravîh

İftarın ardından Müslümanları bir görev daha beklemektedir. Karnınlarını doyuran, kahvelerini içen büyükler, yanlarına çocukları da alarak sünnet olan teravîh namazını kılmak üzere camilere akın ederler. Çünkü teravîh, Müslümanlara rahatlık ve zevk veren bir ibadettir:

*Çık terâvîha da gör râhatı seyr it zevki
Bak ne hengâmeler olur gice hengâmında*

Seyyid Vehbî

*İtdim ahabbıma sükker gibi ikrâmı tamâm
Ba'd-ezîn eyleyelim biz de terâvîhe kıyâm*

Hâtif

*Terâvîhlerle tervîh buldı kalbler hep olup şâdân
Mehâsinden temessül eyledi şebler kerârından*

Şemsî

Ünlü *Mesnevî* şârihi İsmail Hakkı da teravîhi kılanların safa bulacağını, Müslümanların tespihler çekip zikir ve ibadette bulunması hâlinde kalplerinin nur ile dolacağını ifade etmektedir:

*Kıl terâvîhi safâlar bulagör
İt tesâbîhi vefâlar bulagör
Zikr ü tâ'at nûrı ile tolagör
Hamdü-lillâh geldi mâh-ı ramazân*

İsmail Hakkı Bursevî

Buna karşılık kendisinde teravîh namazını kılacak kudreti bulamayanlar da vardır. Cinânî, gündüzün aç, gece karnının tok olduğunu söyleyerek teravîhi kılmaya takatinin kalmadığını söylemektedir:

*Gündüzün aç gice tok zerre kadar râhat yok
Kılmaga şimdi terâvîhi kanı tâb u tüvân*

Cinânî

Fitre

Ramazana mahsus ibadetlerden biri de fitre vermektir. Ramazan ayında fakirlere verilen sadaka olan fitre, halk arasında başın ve bedenın zekâtı olarak bilinmektedir. Fakirlerin bayram hazırlığı yapması ve bayramı neşe içinde karşılaması için önemli bir sosyal yardımlaşma aracı olan bu ibadet, ramazaniyelerde fakir, zengin, bayram ve vacip kelimeleri etrafında kullanılmaktadır:

*Rûze-i fakr 'akîbinde gelir 'îd-i gınâ
Fitra-i vâcibe-i himmete yok mı imkân*

*Nitekim her sene zînetle gelüp mâh-ı sıyâm
İde her gûşe-i dünyâyı çerâgân-ı cinân*

Sâbit

Fitre; altın, gümüş veya hurma gibi nesnelere üzerinden hesaplanmaktadır. Bazılarının fitre vermeye gücü olmayabilir. Ama yine de gönlünden fakirlere bir şeyler vermek istemektedir:

*Vâ'izân itdi hisâb fitremizi hurmâdan
Didim ey şeyh 'acebâ virsem olur mı mâdan*

Hâtif

Bektaşî dervişleri, çoğunlukla ihtiyaçlarını halktan topladıkları işe ile sağlamaktadır. Ellerinde keşkülleriyle çarşı pazarda yardım toplayan Bektaşî dervişleri, ramazanda da fitre toplamaya çıkmaktadırlar:

*Yohsa Bektâşî gibi almış ele keşkûlin
Fitre devşirmege çıkmış felek-i bî-sâmân*

Enderunlu Fâzıl

Kadir Gecesi

355

Kur'an'ın ifadesiyle bin aydan daha hayırlı olan Kadir Gecesi, günahların affına ve Hakk'ın mağfiretine vesiledir:

*Bil kadrini zîrâ ki bu şehrin şeb-i kadr'i
Bî-şek sebeb-i mağfiret-i 'âlemiyândır*

Enderunlu Vâsıf

*Rûhıdur leyle-i kadr anda nihâl hem-çü bûy
Gül-i sad-berg-i hedâyâ-yı Hudâ'dur Ramazân*

Kâmî

Bu gece Müslümanlara büyük bir nimettir. Kur'an'da Kadir Gecesi'nde yapılan duaların kabul edileceği yazılıdır. Bu yüzden eller bu gece semaya kalkmalıdır:

*Leyle-i kadr'i şeref-bahş-ı cihân olmuşdur
Sâ'imân tâ ki du'âsın eyler ol dem takdîm*

*Redd olunmaz ol gice her ki du'â eyler ise
Eylemiş anı beyân Hazret-i Kur'ân-ı Kadîm*

Nazîr

Kadir Gecesi'nin ramazanın hangi günü olduğu belli değildir. Hz. Peygamber, Kadir Gecesi'nin ramazanın son on günü içinde aranmasını söylemektedir. Bu şekilde Müslümanlar, her geceyi Kadir Gecesi gibi ifa edecektir. Fâzıl, aşağıdaki beyitte Kadir Gecesi'nin ramazan içinde saklı olmasına gönderme yapmaktadır:

*Receb isminde o şehri güzele kandilim
Leyle-i kadr-i visâli bana pinhân oldı*

Enderunlu Fâzıl

Şeytanın Ramazanda Cehenneme Hapsedilmesi

Hz. Peygamber'in hadisinde de buyurduğu gibi bu ayda cennet kapıları açılır, cehennem kapıları kapanır ve şeytanlar zincilere bağlanır. Bu inanışın yansımasını ramazaniyelerde sıkça görmekteyiz:

*Çilleye vesvesesiz girdi kapandı zâhid
Habs olur tâ ramazân âhir olunca şeytân*

Sâbit

*Yohsa nefy itmek için anları kûy-ı 'ademe
Oldı şeytân gibi habs itmege fermân bu gice*

Seyyid Vehbî

*Ol mâh-ı mu'azzam ki bu mâh içre şeyâtın
Mü'minler için beste-i zencîr-girândır*

*Şeytân ki berî oldı müsilmâna ezâdan
İdlâl idecek şimdi hemân nev'-i bütândır*

Enderunlu Fâzıl

*Baglayup şeytânı bende urdılar
Cümleten agyâr-ı Hakk'ı sürdiler
Ehl-i Hakk ol ayda Hakk'ı gördiler
Hamdü-lillâh geldi mâh-ı ramazân*

İsmail Hakkı Bursevî

Bu ay, rahmet ayıdır. Cehennem kapıları rahmet mumu ile mühürlenir, cennet ise en güzel bir şekilde süslenir:

*Hudâ mühürledi tamuyı mûm-ı rahmet ile
Müzeyyen oldı kamu bî-kusûr kasr-ı cinân*

Zâtî

*Her menâr oldı birer meş'al iderler teftîş
Ne cehennemde nihân oldı bu demler şeytân*

Enderunlu Fâzıl

Sonuç

Çalışmamız vesilesiyle divan şiiri metinlerinin, yazıldıkları dönemin sosyal ve kültürel yapısı üzerinde tahlil olanağı verdiğini göstermeye çalıştık. Divan şairleri, yaşadıkları toplumun bütün hassasiyetlerini, duygu ve düşüncelerini kendi kaleminden aktarmaya çalışmıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri de ramazanı anlatan “ramazaniye” türünde şiirlerdir.

Ramazan, dinî bir vecibenin yerine getirildiği bir ay olmakla birlikte özellikle Türklerde sosyal ve kültürel hayata etkileri olan bir zaman dili midir. Türkler, ramazana mahsus birçok geleneksel uygulamalar, âdetler ve inanışları ile bu aya ayrı bir zenginlik ve güzellik katmıştır. Bu çerçevede divan şiirinde ramazan, çoğunlukla kültürel ve folklorik boyutuyla

işlenmiştir. Şairler, meşreblerince ramazanı nazma dökmüşlerdir. Ramazan, bazı şairler tarafından ibadet ve Kur'an ayı olarak görülürken bazıları için tütün, kahve ve meyden uzak olmayı gerektiren bu yüzden bayramı sabırsızlıkla beklenen bir ay olarak telakki edilmiştir.

Ramazaniyelerde anlatılan bu tür dinî, kültürel ve folklorik unsurlar, bizlere divan şiiri geleneğinin Osmanlı toplum hayatını anlamada ve yorumlamada önemli bir kaynak olduğunu da göstermektedir.

Kaynakça

- Abdülaziz Bey. (1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri Toplum Hayatı*. Arısan, K. ve Arısan Günay, D. (Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Abdülaziz Bey. (1995). *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri İnsanlar, İnanışlar, Eğlence, Dil*. Arısan, K. ve Arısan Günay, D. (Haz.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ateş, A. (2001). "Ramazan." *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 9, ss. 611-612). Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Bakiler, Y. B. (1972). *Yalnızlık*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey. (t.y.). *Bir Zamanlar İstanbul*. Tercüman 1001 Temel Eser. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Bilkan, A. F. (2006). "Ramazaniyelerde Zihniyet Değişmelerinin İzleri." *Osmanlı Şiirine Modern Yaklaşımlar* içinde (ss. 11-22). İstanbul: L&M Yayınları.
- Canım, R. (2010). *Divan Edebiyatında Türler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Çelebioğlu, Â. (1998a). "Dinî-Tasavvufî Edebiyatımızda Ramazan." *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları* içinde (ss. 697-701). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Çelebioğlu, Â. (1998b). "Edebiyatımızda Ramazan." *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları* içinde (ss. 691-695). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Çelebioğlu, Â. (1998c). "Süleyman Nahîfî ve Fazîlet-i Savm (Zuhrü'l-Âhire) Adlı Eseri." *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları* içinde (ss. 317-334). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Çelebioğlu, Â. (t.y.). *Ramazannâme*. Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Dursunoğlu, H. (2003). "Klasik Türk Edebiyatında Ramazan Konulu Şiirler." *Atatürk Üniversitesi TAED*, 22 içinde (Cilt 10, ss. 9-29).
- Ersoy, M. A. (2003). *Safahat*. Düzdağ, E. (Haz.). İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Fetevâ-i Hindîyye* (Cilt 1). (1276). Bulak-Mısır: Matbaa-i Emîriyye.
- Kayaalp, İ. (1999). *(Bahtî) Sultan Ahmed Divanı'nın Tahlîli*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kılıç, F. ve Macit, M. (1995). *Türk Edebiyatında Ramazan Şiirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Mehmed Fevzî Efendi. t.y.). *Revâiyihü'l-Fevâiyih Fi Senâiyihî'l-Medâiyih*. İstanbul. Ortaylı, İ. (1974). *Tanzimattan Sonra Mahallî İdareler (1840-1878)*. Ankara: TO-DAİE Yayınları.
- Özbilgen, E. (2007). *Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özçelik, M. (2007, Eylül). "Tasavvuf Şiirinde Ramazan." *Somuncu Baba İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi*, 83, ss. 64-67.
- Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İ. (1978). "Ramazan ve Ramazan Bayramı." *Türk Ansiklopedisi* içinde (Cilt 27). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pekolcay, N. vd. (2000). *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nev'ilere Giriş*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- "Ramazan." *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* içinde (Cilt 7, ss. 275-277). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ünver, A. S. (1960). "Ramazan Medeniyeti." *Diyanet İşleri Reisliği 1960 Yıllığı*.
- Tevfik Fikret. (2007). *Rübâb-ı Şikeste*. Uçman, A. ve Akay, H. (Haz.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Yahya Kemal. (2002). *Kendi Gök Kubbemiz*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları.
- Yazıcı, N. (2005). "Ramazan Tenbihnâmeleri." *AÜİFD* (Cilt XLVI), II, 1-11.
- Yüksel, S. (1977). "Eski Edebiyatımızda Ramazan." *Türkojoloji Dergisi*, VIII, Ankara.